

Μέσα Μάνη

Κάβο Γκρόσσο, Τηγάνι
Βυζαντινές Εκκλησίες και μονοπάτια

ΚΕΙΜΕΝΟ : ΘΕΟΦΙΛΟΣ Δ. ΜΠΑΣΓΙΟΥΡΑΚΗΣ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ : ΑΝΝΑ Α. ΚΑΛΑΪΤΖΗ

ΣΤΙΣ 3 ΤΟ ΑΠΟΜΕΣΗΜΕΡΟ

ο **Κώστας Ζαρόκωστας** και η Έλσα μας υποδέχονται με ορθάνοιχτες αγκαλιές. Το καλωσόρισμα γίνεται στον **Πύργο Τσιτσιήη**, στο **Σταυρί της Μέσα Μάνης**.

-Μπράβο σας! Μετά από 800 χιλιόμετρα φτάσατε νωρίς.

-Ναι, χρειάστηκε όμως να ξεκινήσουμε χαράματα.

-Ύστερα από τόσες ώρες θα είστε κουρασμένοι, θα πεινάτε.

-Μπα, το μόνο που χρειαζόμαστε ειν' ένα καφεδάκι. Κι αμέσως μετά ένα πρόγραμμα δράσης για τις υπόλοιπες ώρες της ημέρας.

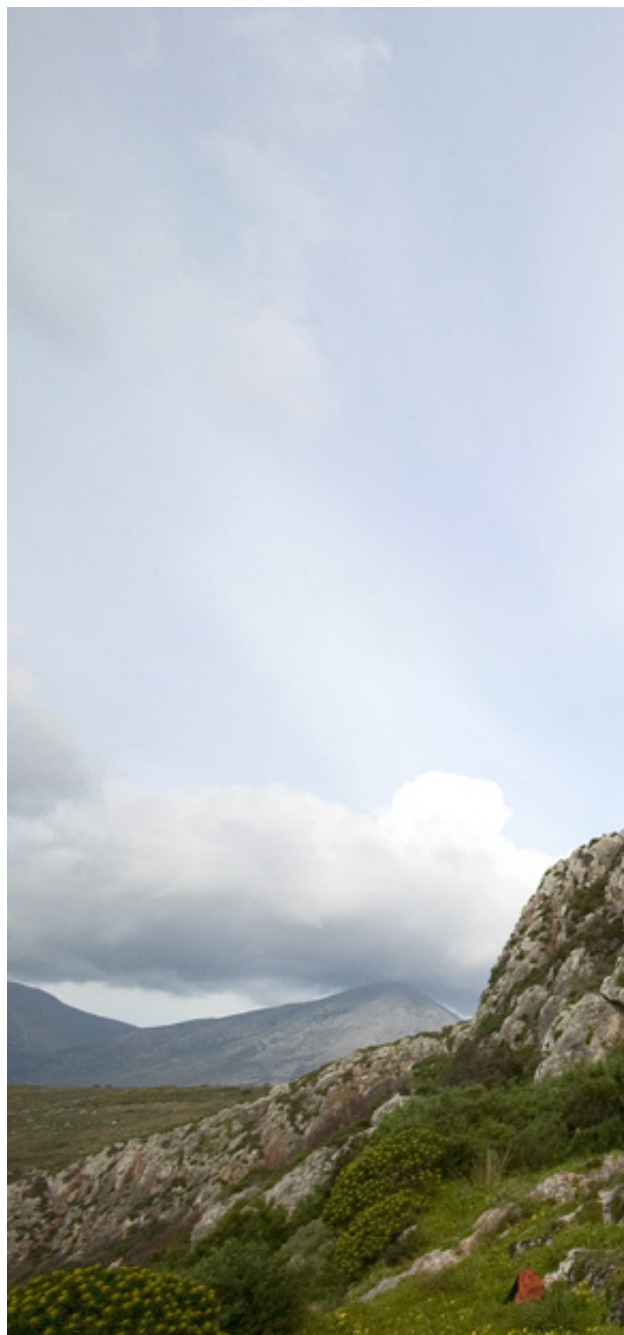
-Το έχω ήδη καταστρώσει, λέει χαρούμενος ο Κώστας. Σας εγγνώμαι την πιο συναρπαστική εκμετάλλευση χρόνου ως το πέσιμο της νύχτας...

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΓΗΤΡΙΑ (ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ) Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΓΚΡΕΜΩΝ

Πέρασε κιόλας ένας χρόνος! Αρχές του περασμένου Φλεβάρη ήταν, όταν τα βήματά μας μάζ οδήγησαν ως το θρυλικό **Ακρωτήριο Ταίναρο**, στις νότιες εσχατιές της Μέσα Μάνης. Ήταν μια γοητευτική μα απελπιστικά σύντομη γνωριμία με τον τόπο. Που μας άφησε μια έντονη αίσθηση ημιτελούς, ανικανοποίητου, ανεκπλήρωτου...

-Ίσως είναι καλύτερα που γνωρίζουμε σε μικρές δόσεις τη Μάνη, είχε πει τότε η Άννα. Γιατί αξίζει κάθε της λεπτομέρεια, όσο κι αν αρχικά φαίνεται μικρή.

Ένα λοιπόν χρόνο μετά ξαναβγαίνομε στη μεγάλη στράτα για τη Μάνη. Την επιθυμία μας βέβαια «συδαύλισε» αποφασιστικά και το τηλεφώνημα του

Ακριβώς πάνω από την εκκλησία ορθώνεται ένας συμπαγής βράχινος τοίχος με ύψος που ξεπερνάει τα 30 μέτρα και παρέχει τέλεια προφύλαξη από ανατολή και νότο. Η υπόλοιπη αγκαλιά του βράχου είναι ανοιχτή, αιώνες τώρα το εκκλησάκι αντιστέκεται στους Δ και ΒΔ ανέμους του πελάγους.]

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΓΗΤΡΙΑ

Λιτός ο τρούλος, πέτρινος και χωρίς γωνίες, με φθαρμένο σοβά στο χρώμα της πέτρας. Τα μακρόστενα παραθυράκια του είναι σιδερόφρακτα αλλά τα τζάμια τους σπασμένα. Κάτω από τον τρούλο αρχίζει η ισχυρότατη τοικοποιΐα, με μια υποψία χρωματισμών ώχρας και σομόν. Μεγάλοι πελεκητοί ογκόλιθοι συμμετέχουν στην τοικοποιΐα του ξωκκλησιού και του δίνουν όψη φρουριακή.]

Ζαρόκωστα.

-Λέμε το τριήμερο της Αποκριάς να περπατήσουμε λίγο στη Μάνη, στο «Κάβο Γκρόσσο» και στη χερσόνησο «Τηγάνι». Είναι πανέμορφα μονοπάτια, ξεκούραστα και όχι ιδιαίτερα γνωστά. Τώρα την άνοιξη θα είναι γεμάτα και με αμέτρητα λουλούδια.

Γνωρίζαμε πολύ καλά την ομορφιά και ποιικιλία των αγριολούλουδων της Μάνης. Εκείνο που ήταν αδύνατον να φανταστούμε ήταν τα αναρίθμητα ξωκκλησιάκια, άλλα ορατά κι άλλα αθέατα, όλα όμως χτισμένα σε χρόνους παλαιούς, με τέτοια αρχιτεκτονική, βυζαντινή ή μεγαλιθική, που μας άφησε κατάπληκτους. Και είμαι βέβαιος, πως στις μέχρι τούδε περιηγήσεις μας, ποτέ δεν έχουμε συναντήσει τόσα γοητευτικά και παμπάλαια εκκλησιάκια.

-Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, από την Παναγιά την Οδηγήτρια, λέει ο Κώστας, που οι ντόπιοι ονομάζουνε «Αγήτρια».

Παίρνουμε βόρεια τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο απ' το Σταυρί κι ένα χιλιόμετρο μετά φτάνουμε στην **Αγία Κυριακή**. Οικισμός μικροσκοπικός, μια χούφτα από παραδοσιακά Μανιάτικα πετρόσπιτα κι ανάμεσά τους μερι-

κά υψηλότερα πυργόσπιτα. Αν και χτισμένος σε χαμηλό υψόμετρο, 200 μέτρων, ο οικισμός έχει θέα μοναδική. Από την άκρη του βράχινου λόφου ατενίζει χαμηλότερα την σουβλερή χερσόνησο **Τηγάνι** και δεξιά της τον ευρύτατο όρμο του **Μέξαπου** με τον ομώνυμο οικισμό φωλιασμένο στον μυχό. Στα ηπειρωτικά εκτείνεται ο καταπράσινος από ελιόδεντρα κάμπος του **«Κατωπαγγιού»**, όπως είναι γνωστή η περιοχή και πιο πάνω η μακρόστενη οροσειρά του **«Σαγγιά»** με τις αλλεπάλληλες κορυφές. Στο βάθος του βόρειου ορίζοντα ορθώνεται ο αρχοντικός Ταΰγετος, με την χιονόλευκη πυραμίδα του Αϊ - λιά και τις υπόλοιπες κορυφές.

Ένας χωματόδρομος από την Αγ. Κυριακή οδηγεί Β προς Τηγάνι και Δ προς το εκκλησιάκι. Κατευθυνόμαστε δυτικά και 650 περίπου μέτρα μετά ο χωματόδρομος τεματίζει σ' ένα μικρό πλάτωμα. Από εδώ αρχίζει το μονοπάτι. Είναι σηματοδοτημένο και ευδιάκριτο. Ελίσσεται ανάμεσα σε πέτρες, αγκαθωτούς θάμνους, και φλόμους. Πολύχρωμα αγριολούλουδα και κατακόκκινες ανεμώνες κοσμούν το σκληρό, ασβεστολιθικό έδαφος του τόπου. Πανύψηλο είναι και το χορτάρι, από τις πλού-

σιες χειμωνιάτικες βροχές.

Ένας ψυχρός, ολοζώντανος μαΐστρος διώχνει από πάνω μας και τα τελευταία κατάλοιπα από την εννιάωρη οδήγηση και την κούραση της μέρας. Μερικές δεκάδες μέτρα χαμηλότερα αχολογάει το πέλαγος στους βράχους της ακτής. Παίρνουμε κατεύθυνση ΝΔ προς **Κάβο Γκρόσσο**. Είναι ο πελώριος γεωλογικός σχηματισμός, αυτό το κακοτράχαλο αλλά ιστορικό οροπέδιο, που με 6 χιλιόμετρα μήκος, 300 περίπου ύψος και μερικές εκατοντάδες μέτρα πλάτος διαφεντεύει όλη την ΝΔ ακτογραμμή της Μέσα Μάνης. Η βόρεια απόληξη του Κάβο Γκρόσσο είναι το ακρωτήριο **Λρόσος**, ένας γιγάντιος συμπαγής βράχος, που υψώνεται κατακόρυφα πάνω από την φουρτουνιασμένη επιφάνεια της θάλασσας.

-*Να και το εκκλησάκι, λέει ξαφνικά ο Κώστας.*

-*Πού το βλέπεις; τον ρωτώ.*

Χαμογελάει και μου δείχνει αόριστα μπροστά. Με μια δεύτερη, προσεκτικότερη ματιά το εντοπίζω ανάμεσα στους κάθετους βράχους της απόκρημνης πλαγιάς. Πρώτα ξεχωρίζει με το κυκλικό του σχήμα ο τρούλος και ύστερα οι τοίχοι. Καθώς πλησιάζουμε διαγράφονται καθαρά και οι υπόλοιπες λεπτομέρειες. Λιτός ο τρούλος, πέτρινος και χωρίς γωνίες, με φθαρμένο σοβά στο χρώμα της πέτρας. Τα μακρόστενα παραθυράκια του είναι σιδερόφρακτα αλλά τα τζάμια τους σπασμένα. Κάτω από τον τρούλο αρχί-

ζει η ισχυρότατη τοιχοποιία, με μια υποψία χρωματισμών ώχρας και σομών. Μεγάλοι πελεκητοί ογκόλιθοι συμμετέχουν στην τοιχοποιία του ξωκκλησιού και του δίνουν όψη φρουριακή. Ακριβώς από πάνω ορθώνεται ένας συμπαγής βράχινος τοίχος με ύψος που ξεπερνάει τα 30 μέτρα και παρέχει τέλεια προφύλαξη από ανατολή και νότο. Η υπόλοιπη αγκαλιά του βράχου είναι ανοιχτή, αιώνες τώρα το εκκλησάκι αντιστέκεται στους Δ και ΒΔ ανέμους του πελάγους.

Πέντε συμπαγή πέτρινα σκαλοπάτια και μια βαρειά, σκουριασμένη σιδερόπορτα μας οδηγούν στα άδυτα του ναΐσκου. Δάπεδο με πελώριες λείες πλάκες, ανάμεσά τους μακρόστενες τραβέρσες από λίθο κοκκινωπό, διακοσμητικές παραστάσεις και ένα υπέροχο ανάγλυφο πουλί. Όλα δείγματα αυθεντικής κατασκευαστικής φιλοσοφίας, αισθητικής και μαστοριάς των ανθρώπων του παρελθόντος. Τα βήματά μας διασχίζουν το δάπεδο αργά, με σεβασμό, δεν πρέπει να διαταραχθεί η γαλήνη και η σκόνη που συσώρευσε ο χρόνος. Την ιερότητα του χώρου συμπληρώνουν οι μαρμάρινες κολώνες, τα υπολείμματα κάποιων παλαιοχριστιανικών λαξευμένων επιγραφών, οι ανεπαίσθητες τοιχογραφίες που έχουν απομείνει σε τμήματα των τοίχων. Αυτών των σιβαρών τοίχων, που οχτώ αιώνες τώρα αντέχουν τις κακουχίες του χρόνου και τη σφοδρότητα των ανέμων.

Μια τελευταία ματιά

ΠΕΖΟΠΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Από οικισμό Αγ. Κυριακής χωματόδρομος 900 περίπου μέτρων.

(χρόνος 10 – 12’).

Στη συνέχεια μονοπάτι ευδιάκριτο, χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες και με μικρή υψομετρική διαφορά. (χρόνος 10 – 12’).

Συνολικός χρόνος με επιστροφή : 40’ - 50’

Από το στόμιο της μεγάλης βραχοσπηλιάς η θέα στο πέλαγος είναι ανεμπόδιστη.

στα ελάχιστα τετραγωνικά μέτρα του ταπεινού εσωτερικού. Ύστερα, από το μυστηριακό ημίφως, ξαναβγαίνουμε στο λαμπρό απόγευμα της Μάνης. Η Παναγιά Οδηγήτρια όμως, η «Αγήτρια» των ντόπιων, έχει μπει για πάντα στις καρδιές μας.

Πίσω από την εκκλησιούλα, σε καλά προφυλαγμένες κοιλούπτες των βράχων, διακρίνονται ίχνη μικρών κελιών. Σώζεται ακόμη ένα τμήμα θόλου από τον παλιό ξυλόφουρο. Το μονοπάτι, δύσβατο και αδιόρατο ανάμεσα στα χόρτα, μας οδηγεί μετά από μερικές δεκάδες μέτρα σε δυο διαδοχικές μεγάλες βραχοσπηλιές, με μαυρισμένες από φωτιά αιώνων τις οροφές. Αριστερά της εισόδου

του δευτέρου σπηλαίου σώζεται μια πολύ όμορφη στέρνα νερού. Τα τοιχώματά της είναι στεγανοποιημένα με υδραυλικό κουρασάνι και το νερό στο εσωτερικό είναι διαυγές. Για λίγα λεπτά αγναντεύουμε το πέλαγος. Στο βάθος του ορίζοντα, έξω από τον Μεσσηνιακό κόλπο διακρίνονται, τυλιγμένες στην αχλύ, κάποιες στεριές. Είναι τα νησάκια της Μεθώνης, η **Σχίζα** και η **Σαπιέντζα**. Νά όμως στα βόρεια, πολύ κοντά μας, και μια άλλη στεριά, που εισχωρεί σαν λόγχη μέσα στο νερό. Είναι το Ακρωτήριο Τηγάνι, με το ιστορικό κάστρο της Μαΐνης στην απόκρημνη κορυφή. Σ' αυτό τον τόπο θα μας οδηγήσουν τα βήματά μας ως το πέσιμο της νύχτας.

ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΤΗΓΑΝΙ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΜΑΪΝΗΣ

Στις 5 το απόγευμα ο ήλιος είναι ακόμη ζωηρός. Τέλος Φλεβάρη πια, τα σκοτάδια του χειμώνα ολοένα και λιγοστεύουν. Η διάθεση βελτιώνεται κι αυτή. Άλλο να νυχτώνει στις 5 και άλλο στις 7.

Σε λιγότερο από ένα 10λεπτο καλύπτουμε τα 600 περίπου μέτρα του ελαφρά κατηφορικού αλλά κατοτρόχαλου (για συμβατικά αυτοκίνητα) χωματόδρομου. Αμέσως μετά ξεκινάει το μονοπάτι. Πετρώδες, καλοσηματισμένο, με ευρύτατο ορίζοντα και άμεση θέα στο Τηγάνι. Η ήπια πλαγιά είναι καλυμμένη από αγριολούλουδα, αγκαθικούς θάμνους και φλόμους. Λιτός και απέριττος τόπος, τέλεια φωτισμένος από τον ήλιο του απογεύματος.

Σε 10 λεπτά τερματίζει η ελαφριά κλίση της πλαγιάς, φτάνουμε στο επίπεδο της θάλασσας. Το μονοπάτι στενεύει και σηματοδοτείται με τον παλιό, παραδοσιακό τρόπο της υπαίθρου, εκεί όπου δεν υπήρχαν πινακίδες και μογυγίες: με μικρούς, δηλαδή, διαδοχικούς λιθωρούς, σε επίκαιρες θέσεις τοποθετημένους, έτσι ώστε, με λίγη παρατηρητικότητα, να είναι αδύνατον να παρεκκλίνει κανείς. Στη δική μας την περίπτωση, άλλωστε, ο προορισμός μας διακρίνεται καθαρά. Είναι τα υπολείμματα του κάστρου στο υπερυψωμένο άκρο της χερσονήσου.

Μια ψυχρή, παντοδύναμη πνοή μαΐστρου φτάνει από το πέλαγος. Το απόγευμα προχωράει... Βαδίζουμε αργά στο υποτυπώδες μονοπάτι. Μά, τι παράξενος τόπος είναι τούτος! Μια σκληρή, αφιλόξενη γλώσσα στεριάς, κατάσπαρτη με αγάθια και αναρίθμητες μικρές και μεγάλες πέτρες, λευκόγκριζες, άλλες βοτσαλωτές και άλλες ανώμαλες, καθόλου φιλικές. Άγριος τόπος, άνυδρος, στην πιο ακραία ίσως μορφή της Μέσα Μάνης. Την οποία ο **Νικήτας Νηφάκος**, τον 18^ο αιώνα, περιέγραφε με τούτα τα λόγια στο επικό ποίημά του: ⁽¹⁾

*«Δέντρο ή ξύλο ή κλαδί δεν είναι μήτε ένα
δεν βρίσκουν ίσκιο να σταθούν θεούρια τα κα-
ϊμένα. Νερό δεν βγαίνει πούπετα σ' όλη τη
Μέσα Μάνη. Καρπό; Κουκκία μοναχά και ξε-
ροκροίθι κάνει».*

Προς επίρρωση των στίχων του Νηφάκου έγραφε, μισό αιώνα πριν, για το Τηγάνι ο θρυ-

Το Κάστρο στο Τηγάνι γίνεται το στρατιωτικό κέντρο επιτήρησης των Σλάβων του Ταύγετου αλλά και το φυλακτήριο των παραλιών από την πειρατική δράση των Αράβων.

Μια σύνθετη αλυκή με πολλά ενδιάμεσα χωρίσματα στην Χερσόνησο Τηγάνι.

λικός φιλέλληνας συγγραφέας **Πάτρις Δη Φέρμορ:** ⁽²⁾ «Το Τηγάνι είναι μια προεξοχή του βράχου που μοιάζει με το χέρι ενός τηγανιού, που απλώνεται απ' την άλλη μεριά του κόλπου, τρία μίλια απ' το Μέξαπο και καταλήγει, στην άκρη, σ' ένα μεγάλο ψηλό βράχο. Ο βράχος αυτός καλύπτεται από ένα ερείπιο: το κάστρο της Μάνης... Αισθανόμαστε τα βράχια, αιχμηρά σα λάμες ξυραφιών, κάτω από τις σχοινένιες μας σόλες. Μια δίχως ίσκιο ερημωμένη αργιότητα. Σ' αυτήν την ανήλεη κάψα, δυο ρακένδυτες και ξυπόλυτες γυναικές, μάνα και κόρη, με παλιά αχυρένια καπέλα, φαρδιά σαν ομπρέλες, με τα πρόσωπά τους μαυρισμένα απ' τον ήλιο και τα φρύδια τους και τα μπερδεμένα τους μαλλιά ασπρισμένα απ' την ξερα-

μένη άρμη, μαζεύανε το αλάτι απ' τους βράχους και το έβαζαν μέσα σε μεγάλα καλάθια από λυγαρόβεργες. Εργαζόντουσαν εδώ ολόκληρο το καλοκαίρι και, καμιά φορά, ακόμα και το χειμώνα. Κοιμόντουσαν στη μεγάλη σπηλιά κοντά στο παρεκκλήσι της Οδηγήτρας, όπου υπήρχε μια πηγή με υφάλμυρο νερό για να πίνουν και να μουσκεύουν τα παξιμάδια τους».

Δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε κι εμείς στο έδαφος τις κοιλότητες, όπου από παλιά μάζευαν το αλάτι. Είναι κατάσπαρτες παντού, άλλες μικρές κι άλλες μεγάλες, γούρνες με κυκλικό προστατευτικό τοίχωμα και πυθμένα στρωμένο συνήθως με κουρασάνι. Εδώ μέσα έριχναν το «αλατωμένο νερό», που κουβαλούσαν με κουβάδες από τις πάμπολλες φυσικές

Πάνω στα επίπεδα της κορυφής του κάστρου του Τηγανιού, σε μία έκταση 25 περίπου στρεμμάτων, υπάρχουν τα λείψανα εγκαταλελειμμένου οικισμού, που περιορισμένη χρήση του ίσως γινόταν μέχρι και τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Το πλήθος και η φύση των ερειπίων είναι τέτοια, που δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του οικισμού ως «νεκρής» βυζαντινής πολίχνης, η οποία κάποτε αριθμούσε αρκετούς κατοίκους.

κοιλόπητες των βράχων της ακτής. Όσο καλοκαίριαζε, το νερό εξατμιζόταν κι απέμενε στη γούρνα το χιονόλευκο αλάτι, έτοιμο πια για συλλογή. Στο δρόμο μας συναντάμε και μια σύνθετη αλυκή, που έχει διαστάσεις μικρού αλωνιού και περιλαμβάνει πολλά ενδιάμεσα χωρίσματα. Εκτός απ' αυτές τις αυτοσχέδιες αλυκές υπάρχουν κι άλλα έργα ανθρώπινων χεριών. Είναι ό, τι έχει απομείνει από τα χτισμένα με ξερολιθιά καλυβάκια, που προφανώς χρησιμοποιούντο από τους συλλέκτες του αλατιού. Σχεδόν όλα είναι συγκεντρωμένα στην εσωτερική, απάνεμη ακτή της χερσονήσου, που βρέχεται από τον κόλπο του Μέζαπου.

Με βήματα αργά και μάτια ερευνητικά διασχίζουμε τη Χερσόνησο Τηγάνι σ' όλο της το μήκος από τα νότια προς τα βόρεια. Ένα τέταρτο μετά φτάνουμε στο τέarma της χερσαίας διαδρομής, στους πρόποδες του απότομου λοφίσκου. Είναι το μοναδικό υπερυψωμένο και από τη φύση οχυρό σημείο της χερσονήσου και μάλιστα σε θέση στρατηγική, ακριβώς πάνω από τη θάλασσα, αληθινός βιγλάτορας κάθε θαλάσσιου και χερσαίου επισκέπτη. Καθώς πλησιάζουμε προβάλλει στα ΝΔ ένα τμήμα με κυκλώπεια τειχοδομία. Ανατολικότερα ακόμη, ακριβώς πάνω από το μονοπάτι μας, διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση ένας επιβλητικός προμαχώνας, κατασκευασμένος με μεγάλιθους, η εξωτερική επιφάνεια των οποίων είναι λαξευμένη. Έτσι όπως ορθώνεται το τείχος, σαν προέκταση της φυσικής οχύρωσης των βράχων, δεν μπορούμε να μην θυμηθούμε τα λόγια του **Φώτη Κόντογλου** για τα κάστρα: «Ο τόπος μας είναι γεμάτος κάστρα και πύργους. Περνάς από ερημίες, από ντερβένα άγρια και βλέπεις απάνου στα βοννά και στους γκρεμινούς χτισμένα τειχιά νεροφαγωμένα, που στέκονται βουβά κι αμίλητα. Τα πιο πολλά από την πολυκαιρία έχοννε γίνει ένα με το βράχο και δεν τα ξεχωρίζει το μάτι από μακριά πως είναι χτισμένα από τον άνθρωπο. Το χτίσμα τ' ανθρώπου έγινε ένα με το χτίσμα του Θεού».

Ανηφορίζουμε για λίγο το μονοπάτι, που μας βγάζει εκεί που ήταν κάποτε καστρόπορτα. Μια επίπεδη έκταση πολλών δεκάδων στρεμμάτων αποκαλύπτεται μπροστά μας. Έδαφος σκληρό, πετρώδες, με χαμηλούς θάμνους κι αγκάθια. Κατάσπαρτοι ερειπωμένοι τοίχοι σπιτιών από ξερολιθιά, αδιάφυστη μαρτυρία παλαιάς κατοίκησης αυτής της οχυρωμένης πε-

Οι ερευνητές της Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στις ανασκαφές στο Τηγάνι, ανάγουν το χτίσιμο της εκκλησίας στο τέλος του 7ου αιώνα. Στηρίζεται έμμεσα στην παράπλευρη χρονολόγηση ορισμένων αρχιτεκτονικών ευρημάτων των οποίων η λειτουργική χρήση ανάγεται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η τρίκλιτη βασιλική στο Τηγάνι είναι το σπουδαιότερο από τα βυζαντινά μνημεία στο χώρο της Μάνης. Ίσως όχι τόσο για το μέγεθός της ή για κάποιο από τα αρχιτεκτονικά της χαρακτηριστικά αλλά για αυτή καθ' αυτή την ύπαρξή της στο χώρο που βρέθηκε και στα χρόνια που ανάγεται το χτίσιμό της.]

ριοχής. Χωρίς εμφανή μονοπάτια, ή κίνηση ανάμεσα στα ερείπια και στ' αγκάθια δεν είναι εύκολη. Η έκπληξη, ωστόσο, προέρχεται από ένα μνημείο ορθοδοξίας πραγματικά εκπληκτικό. Είναι η παλαοχριστιανική βασιλική του 7^{ου} αιώνα, με διαστάσεις μεγαλειώδεις αλλά ερειπωμένη σε μεγάλο βαθμό. Εντυπωσιακή είναι και μια ορθογώνια υπόγεια δεξαμενή, με υδραυλικό κουρασάνι για στεγανοποίηση των τοιχωμάτων και με μήκος που ξεπερνάει τα 10 μ!

Διασχίζουμε το οροπέδιο με κατεύθυνση ΒΔ, φτάνουμε ως το τσιμεντένιο κολωνάκι της Γ.Υ.Σ. Μετά υπάρχει μόνον το κενό, οι απόκρημνες πλαγιές που περιβάλλουν το οροπέδιο και καταλήγουν στις αφιλόξενες ακτές. Ο μαϊστρος παίρνει να δυναμώνει, αφρισμένα κύματα σκάζουν βουερά στους βράχους της ακτής. Ο ήλιος χαμηλώνει κι αυτός στη γραμμή του πελαγίστου ορίζοντα. Δεν θ' αργήσει να βυθιστεί. Είναι ώρα να πάρουμε το μακρύ μονοπάτι της επιστροφής, ως το χωριουδάκι της Αγίας Κυριακής.

ΠΕΖΟΠΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Από την σχετική πινακιδούλα (στο σημείο διακλάδωσης προς εξωκλήσι Οδηγήτριας) ως το κάστρο: 30' – 40'.

Η επιστροφή ως τον οικισμό της Αγ. Κυριακής απαιτεί 45' – 55'. Η διαδρομή έχει ελαφρές κλίσεις και ελάχιστες δυσκολίες.

Συνολικός χρόνος με χαλαρό ρυθμό και στάσεις 2 – 3 ώρες.

ΕΝΑ ΔΕΙΠΝΟ ΕΝΤΕΛΩΣ ΞΕΧΩΡΙΣΤΟ

Η ΝΥΧΤΑ ΤΟΥ ΦΛΕΒΑΡΗ

πέφτει γρήγορα στο Σταυρί. Αρχίζει να μας βγαίνει η ολόημερη κούραση και η πείνα. Ευτυχώς το ταβερνείο του Παναγιώτη είναι κοντά. Καθώς πλησιάζουμε, απ' το μπουρί στροβιλίζεται καπνός. Προέρχεται από την μεγάλη ξυλόσομπα στο κέντρο του μαγαζιού που σκορπίζει γύρω της μια υπέροχη ζεστασιά. Αντιδήμαρχος του Δήμου Ουτύλου ο **Παναγιώτης Κοκοράκης** μας υποδέχεται με την γυναίκα **Άννα** με μεγάλη εγκαρδιότητα. Άνθρωποι χαμογελαστοί και εξωστρεφείς, μέσα σε δευτερόλεπτα αισθανόμαστε σαν να τους ξέρουμε από χρόνια.

Παίρνει μια καρέκλα ο Παναγιώτης και κάθεται μαζί μας. *-Δεν έχω κάρβουνα αναμμένα για κρέατα στη σάρα. Για ένα όμως τσιπουράκι κάτι θα βρεθεί.* Φέρνει πρώτα το τσίπουρο η

Άννα, με ζυμωτό ψωμί φτιαγμένο από την ίδια. Ξυπνάνε μνήμες του παρελθόντος με γεύσεις και ευωδιές ψωμιού που έχουν πια χαθεί. Εξίσου αυθεντικές είναι και οι μικροσκοπικές Μανιάτικες ελίτσες που φτιάχνει η οικογένεια: μαύρες ξυδάτες και πράσινες τσακιστές με λεμόνι. Όλες νοστιμώτατες, ιδανικές για τσιπουράκι.

-Και πού να δοκιμάσετε την παστή μας παλαμίδα, λέει ο Παναγιώτης.

Είναι κομμάτια φιλέτου παλαμίδας με μπόλικο λάδι, απ' αυτό το περίφημο της Μάνης. Μια γεύση πικάντικη, σπάνιας νοστιμιάς, με τέλεια ισορροπία ξινού και αλμυρού.

-Ποτέ δεν έχω δοκιμάσει νοστιμότερο παστό, λέει ο Κώστας.

Δίπλα του ο **Κυριάκος Παπαγεωργίου**, ο Βολιώτης φίλος μας με την μακροχρόνια εμπειρία στους εκλεκτούς τσιπουρομεζέδες, υπερθεματίζει. Ο Παναγιώτης δεν μπορεί να κρύψει την ικανοποίησή του και επιβραβεύει την ετυμηγορία της ομήγυρης με ένα δεύτερο πιάτο

παλαμίδας.

-Αφήστε και λίγο χώρο για κρασάκι, λέει ο φίλος μας.

Οι ελίτσες και τα παστά δίνουν τη θέση τους στο χοιρινό που εκτρέφει η οικογένεια, μαγειρεμένο στην κατσαρόλα με χόρτο «μελικιόνι». Είναι πραγματική αποκάλυψη. Δύσκολο να περιγραφεί η νοστιμιά της μαγειρικής της Άννας με το σπιτίσιο χοιρινό, το παρθένο λάδι και το αγριόχορτο **μελικιόνι** από τις εξοχές του Καστριού. Σειρά στο τραπέζι έχει το «σύγκλινο». Ευωδιάζει η ατμόσφαιρα απ' αυτό το τόσο ιδιαίτερο χοιρινό. Ρωτάει κάποιος λεπτομέρειες της παρασκευής του. Είναι μια συναρπαστική διαδικασία που μας περιγράφει ο Παναγιώτης: Βαθύ αλάτισμα του κρέατος με αλάτι από τις «σογούρες», τις αλικές δηλαδή του Τηγανιού, πάστωμα μερικές μέρες σε πήλινο πυθάρι, κάπνισμα με κλαδιά δεντρολίβανου, φασκομηλιάς και χαρουπιάς, ξέβγαλμα με μπόλικο νερό, βράσιμο σε καζάνι με προσθήκη πορτοκαλόφλουδων και, τέλος αποθήκευση σε πήλινα πυθάρια μαζί με τη «γλύνα», το λίπος δηλαδή του ζώου.

-Και η χοληστερίνη πού πάει; ρωτάει κάποιος.

-Ά, το σύγκλινο τρώγεται σε μικρές δόσεις, σαν μεζές. Χρειάζεται και λίγη σωματική άσκηση για το κάψιμο του λίπους. Όπως θα κάνουμε αύριο εμείς στο Κάβο Γκρόσσο, καταλήγει ο Παναγιώτης. ●

Ο Παναγιώτης Κοκοράκης με το σουγιαδάκι του αφαιρεί με χειρουργική ακρίβεια το χόρτο «μελικιόνι», που είναι φυτρωμένο στους άγριους, ασβεστολιθικούς βράχους του Κάβο Γκρόσσο. Κάθε Μανιάτης, άξιος της καταγωγής του, γνωρίζει και εκμεταλλεύεται άριστα την μεγάλη ποικιλία των αγριόχορτων του τόπου του, είτε σε πικάντικες σαλάτες, είτε ως συμπληρωματική πρώτη ύλη σε νοστιμώτατα φαγητά, όπως το καταπληκτικό χοιρινό με μελικιόνι της Άννας Κοκοράκη.

ΚΑΒΟ ΓΚΡΟΣΣΟ

Η τελευταία μέρα του Φλεβάρη ξημερώνει με λαμπρό ήλιο, καθάρια ατμόσφαιρα και μερικά σύννεφα διάσπαρτα στον καταγάλανο ουρανό. Με κατεύθυνση ΝΔ ξεκινάμε για Κάβο Γκρόσσο, μέσα από ελαιώνες με τα γνωστά, χαμηλού ύψους Μανιάτικα ελιόδεντρα. Ένα χιλιόμετρο μετά συναντάμε στα δεξιά του δρόμου την παμπάλαια στέρνα **Κοταρού**, μια από τις μεγαλύτερες της περιοχής. Πολύ γρήγορα φτάνουμε στον μικρό οικισμό του **Αγ. Αθανασίου** με την ομώνυμη εκκλησούλα και, δυόμιση χλμ. μετά το Σταυρί, μπαίνουμε στην «**Κηπούλα**» ή «**Κιππούλα**». Είναι παραδοσιακός οικισμός, με πέτρινα σπίτια και πυργόσπιτα της χαρακτηριστικής Μανιάτικης αρχιτεκτονικής. Ένα μάλιστα απ' αυτά, μακρόστενο και μεγάλων διαστάσεων στο δυτικό τμήμα του οικισμού, είναι χτισμένο εξ ολοκλήρου με περίτεχνη ξερολιθιά, χωρίς ίχνος ενδιάμεσου κονιάματος. Παράξενο και μάλλον μοναδικό αξιοθέατο στο κέντρο του χωριού αποτελεί η χωρίς σκεπή πέτρινη τοιχοποιία του ναού του Αγ. Δημητρίου. Το παράδοξο έγκειται στο ότι αυτός ο χωρίς στέγη ναός περιλαμβάνει στο εσωτερικό του έναν μικρότερο ναΐσκο του 15^{ου} αιώνα, που γλίτωσε τελικά από την κατεδάφιση (λόγω της παλαιότητάς του), χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί ποτέ και η ανέγερση του μεγαλύτερου ναού που τον περιβάλλει.

Βγαίνοντας από το χωριό αισθανόμαστε απέναντί μας την καταλυτική παρουσία του **Κάβο Γκρόσσο**, που διαφεντεύει τον δυτικό ορίζοντα σ' όλο του το μήκος. Τί είναι όμως το Κάβο Γκρόσσο; Ειν' ένα πελώριο μακρόστενο οροπέδιο που καταλαμβάνει όλο το μήκος των Δ – ΝΔ ακτών της Μέσα Μάνης⁽³⁾. Το μήκος του οροπεδίου είναι 6 χλμ., το πλάτος κυμαίνεται από 300 – 600 μέτρα και το ύψος από 270 – 290 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Αυτός ο τεράστιος βράχος είναι μια φυσικά σκληρή τοποθεσία, αφού σχεδόν από παντού περιβάλλεται από απόκρημνες πλαγιές. Σ' αυτό το οροπέδιο ευρίσκετο η περιοχή της **Άνω Πούλας**, που από πολλούς ερευνητές έχει ταυτισθεί με την αρχαία πολίχνη της Ιππόλας του Παιονία. Όλη η πεδινή έκταση της λεγόμενης «**Αποσκιερής Μάνης**» βρισκόταν στα πόδια και στον έλεγχο εκείνου που θα δια-

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΟΡΑΜΑ, ΤΕΥΧΟΣ 69^ο, 2009

Αφήνουμε έξω από την Κηπούλα τα αυτοκίνητα και συνεχίζουμε με τα πόδια. Ελαιώνας. Φράχτες με ξερολιθιές. Ανηφορίζει το πέτρινο μονοπάτι ανάμεσα στους ανθισμένους φλόμους προς το οροπέδιο του Κάβο - Γκρόσσο.

Γύρω από την μικροσκοπική βυζαντινή εκκλησούλα του ΙΙου- Ι2ου αι. της Αγ. Παρασκευής ξεκίνησε να χτίζεται η πολύ νεότερη και μεγαλύτερη του Αγ. Δημητρίου, που έμεινε ημιτελής, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα μάλλον μοναδική. (Επάνω)

Τμήμα ενός από τα παλαιότερα σπίτια της Κηπούλας, με εντυπωσιακότερο στοιχείο την τοικοποιία, κατασκευασμένη με άριστη ξερολιθιά.

φέντευε το οροπέδιο ⁽⁴⁾. Δικαιολογημένα λοιπόν εντυπωσιάστηκε ο ηγεμόνας των Φράγκων **Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος** από τα πλεονεκτήματα του οροπεδίου που, ενώ του πρόσφερε πολύ μεγάλη έκταση, απαιτούσε πολύ λίγα έξοδα για να οχυρωθεί αποτελεσματικά. Η επιλογή της οχυρής τοποθεσίας έγινε με προσωπική απόφαση του Βιλλαρδουίνου μετά όμως από επιτόπια έρευνα και παρακίνηση κάποιων ανθρώπων που γνώριζαν τον τόπο. Η οικοδόμηση, το έτος **1250**, του κάστρου είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την συνθηκολόγηση των πληθυσμών της περιοχής. Σύμφωνα μάλιστα με τον **Παν. Κατσαφάδο** (5) «*Η ανακωχή και η επιδίωξη συμφωνίας για συμβιβασμό προήλθε από πιέσεις του απλού λαού προς τους άρχοντες και όχι από απόφαση των τελευταίων, οι οποίοι (στο κείμενο του «χρονικού του Μορέως») φέρονται αποφασισμένοι να συνεχίσουν να αντιστέκονται*».

Αφήνουμε έξω από την Κηπούλα τα αυτοκίνητα και συνεχίζουμε με τα πόδια. Ελαιώνας. Φράχτες με ξερολιθιές. Μονοπάτι με κόκκι-

να σημάδια σε έδαφος επίπεδο. Σε λιγότερο από ένα 5λεπτο φτάνουμε στον «*Λάκκο της Κηπούλας*», έναν νερόλακκο με διάμετρο 20-25 περίπου μέτρων. Ν – ΝΔ της λιμνούλας αρχίζει ν' ανηφορίζει το μονοπάτι, πετρώδες και ομαλό. Ήδη όμως βρισκόμαστε μπροστά σε άλλη μία παλιά στέρνα με βάθος 1.5 και μήκος τουλάχιστον 5 μέτρων. Το εσωτερικό των τοιχωμάτων είναι καλυμμένο με υδραυλικό κουρασάνι σε χρώμα κεραμιδί, ενώ στο πάνω τμήμα η στέρνα είναι σκεπασμένη με τις χαρακτηριστικές μακρόστενες πέτρες, τα «*μακρόνια*».

Μπροστά σ' έναν κάθετο βράχο ο Παναγιώτης σταματάει. Το εξασκημένο του μάτι έχει ανακαλύψει κάτι, που κανένας μας δεν έχει προσέξει. Είναι κάποια χόρτα φυτωμένα στις σχισμές.

-*Αναγνωρίζετε αυτά τα χόρτα; μας ρωτάει.*

Κουταζόμαστε ερωτηματικά.

-*Είναι μελικιόνι και βαρβαριώνας, τα χόρτα που τόσο σας άρεσαν χθες βράδυ στη σαλάτα και στο φαγητό με το χοιρινό. Είναι παλιά πα-*

Στέρνα λαξευμένη σε μονοκόμματο βράχο, στην παραλία του Κάτω Μέζαπου.

ΟΙ BYZANTINES «ΚΙΝΣΤΕΡΝΕΣ»

ΜΙΑ ΤΥΠΙΚΗ BYZANTINH κινστέρνα είναι, είτε σκαμμένη στο βράχο, είτε πιο συχνά, χτισμένη με επιμελημένη τοικοποιία, το πάχος της οποίας ποικίλλει από 50 ως 70 εκατοστά και είναι ανάλογο με τις διαστάσεις της. Αν η δεξαμενή είναι σχετικά μεγάλη και βρίσκεται σε ανοιχτό χώρο, σκεπάζεται από πάνω με καμάρα. Αν όμως είναι μικρή, καλύπτεται από σχιστολιθικές πλάκες ή «μακρόνια». Ο πυθμένας της και τα πλευρικά τοιχώματα είναι αλειμμένα με διαδοχικά στρώματα από ασβεστοκονία συνολικού πάχους μέχρι 3 εκατοστά, από τα οποία στο τέλος, ένα ή περισσότερα, αποτελούνται από το αδιάβροχο (υδραυλικό) κεραμόχρουν επίχρισμα, το γνωστό «κουρασάνι». Η κατασκευή τους και η επίτευξη στεγανότητας υπήρξε εξαιρετικά επιτυχημένη, αφού ακόμα και σήμερα ορισμένες «κρατούν» όλο το χρόνο νερό.

Λιθωσφροί από αρχαίους οικισμούς στο Κάβο Γκρόσσο.

ράδοση να κατέχει ο Μανιάτης τα χόρτα των εξοχών του. Αυτά τα ταπεινά χορταράκια τον έσωσαν σε δύσκολες περιόδους από την πείνα.

Γίνεται κακοτράχαλο κι ανηφορικό το μονοπάτι, με πανύψηλα χόρτα που κρύβουν ύπουλες πέτρες ανάμεσά τους. Για πρώτη φορά αντικρίζουμε στο βάθος του ΝΑ ορίζοντα το ακρωτήριο Ταίναρο με τον φάρο, που, ένα μόλις χρόνο πριν, μας είχε χαρίσει τόσο έντονες αναμνήσεις. Για λίγο τα πόδια μας πατάνε σε καλντερίμι, «πλακολίθι» το ονομάζει ο Παναγιώτης. Αμέσως μετά φτάνουμε στο επίπεδο τμήμα του Κάβο Γκρόσσο. Βρισκόμαστε σε υψόμετρο 275 μέτρων, 65 μέτρα ψηλότερα από τον κάμπο της Κηπούλας. Ο χρόνος που χρειαστήκαμε ως εδώ δεν ξεπερνάει με κανονικό ρυθμό τα 20 λεπτά.

Μια άλλη πραγματικότητα μας υποδέχεται στο αχανές πλάτωμα του Κάβο Γκρόσσο, του οροπεδίου της Άνω Πούλας: ένα ασβεστολιθικό έδαφος απόλυτα εχθρικό, κατάσπαρτο με αναρίθμητους αγκαθατούς θάμνους και πέτρες. Οι ριζωμένες στο έδαφος πέτρες είναι αιχμηρές και πολύ επικίνδυνες, αν κάποιος κα-

κοπατήσει και πέσει πάνω τους. Οι υπόλοιπες πέτρες, διαφόρων διατάσεων, προέρχονται από τους λιθωσφρούς και τους πεσμένους τοίχους των αρχαίων οικιών. Σ' όλο το οπτικό μας πεδίο κυριαρχεί ένας απέραντος ερειπιώνας από τα υπολείμματα των μικρών αρχαίων οικισμών. Ας μην ξεχνάμε, ότι στην Άνω Πούλα ευρίσκεται πιθανότατα η ακρόπολη της Ιππόλας, η κυρίως πόλη της οποίας ευρίσκεται χαμηλότερα στον κάμπο της Κηπούλας. Κατά τον Woodward, μάλιστα, το Ιερό της Ιππολαΐτιδος Αθηνάς πρέπει να ήταν σε συνεχή χρήση από τα γεωμετρικά μέχρι τα ελληνοριστικά χρόνια και πρέπει να βρίσκεται ψηλά στην ακρόπολη ίσως κοντά σε κάποιον από τους βυζαντινούς ναΐσκους που είναι χτισμένοι εκεί. Αυτοί οι ναΐσκοι είναι τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα που σώζονται σήμερα στο οροπέδιο. Τους συναντάμε μερικές δεκάδες μέτρα μακρύτερα. Είναι ο μικρότερος **Άγιος Γεώργιος** και ο μεγαλύτερος των **Αγ. Θεοδώρων**, ο ένας δίπλα στον άλλον. Μια στέρα υπάρχει ανάμεσά τους, σκεπασμένη με «μακρόνια». Μπροστά τους σχηματίζεται ένα κυκλικό τμήμα εδάφους, επίπεδο, σαν μι-

Τα βυζαντινά εξωκκλήσια (11ος αι.) του Αγ. Γεωργίου και Αγ. Θεοδώρων. Είναι μικροί δρομικοί ναΐσκοι, ταπεινότεροι στην αρχιτεκτονική και την διακόσμηση από τις τρουλλωτές εκκλησίες. Βρίσκονται κυρίως σε τοποθεσίες άγονες και απόμερες.

κή πλατειούλα.

-Είναι η «ρούγα», λέει ο Παναγιώτης, όπου συγκεντρώνονταν οι γεροντότεροι για την λήψη αποφάσεων.

Ένα δάσος από πανύψηλες τσουνκίδες εκτείνεται στο χώρο της ρούγας, μπροστά στα εκκλησιάκια. Τις παραμερίζουμε και περνάμε, πανευτυχείς που δεν φοράμε σορτσάκια σ' αυτό τον αγριότοπο.

Είναι συγκινητικό να βρισκόμαστε μπροστά σ' αυτά τα δυο ταπεινά μνημεία του βυζαντίου, που επιμένουν να στέκονται όρθια εδώ και 1000 περίπου χρόνια. Η τοιχοποιία τους, έστω και με φθορές, επιβιώνει ακόμη. Κάποιοι τοιχογραφίες, αγχές από το χρόνο, σώζονται κι αυτές. Το δάπεδο είναι χωμάτινο με ανώμαλες πέτρες, τα αρχιτεκτονικά μέλη όμως από αρχαία οικήματα είναι πολλά και στα δυο εκκλησιάκια. Η απογοήτευση προέρχεται από την έλλειψη κάποιας πληροφοριακής πινακίδας, απ' αυτές που συνη-

θίζει η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, κυρίως όμως από την παντελή απουσία οποιασδήποτε ορατής πρόθεσης συντήρησης.

Ανάμεσα από πέτρες και αγάθια βρίσκουμε ένα υποτυπώδες μονοπάτι προς τα βόρεια. Λίγο αργότερα το μονοπάτι εξαφανίζεται, εμείς όμως συνεχίζουμε σε απίστευτα εχθρικό έδαφος για ένα 10λεπτο ακόμη. Φτάνουμε στην άκρη του γκρεμού. Χαλάλι η ταλαιπωρία και ο κόπος! Χαμηλά το Τηγάνι αποκαλύπτει μια εικόνα εκπληκτική, με τον πελαγίσιο του κόλπο τον **Μεζαλίμονα** και παραδίπλα τον **Μέζαπο**, τον πιο προφυλαγμένο απ' τους καιρούς. Ψηλά, μέσα απ' τα σύννεφα, μας γνέφει ο χιονόλευκος Ταΰγετος, ενώ πίσω προς το νότο ατενίζουμε το Ταίναρο. Απομένουμε αρκετή ώρα απέναντι σ' αυτό το μεγαλειώδες θέαμα, το ίδιο που μερικές χιλιάδες χρόνια πριν αγνάντευαν κι οι κάτοικοι της αρχαίας Ιππόλας. Ο

Ο Παν. Κατσαφάδος αναφέρει για τα εκκλησιάκια στο βιβλίο του (6). «Στην ανατολική άκρη του γκρεμού της Άνω Πούλας, στο σημείο που ανεβαίνει το μονοπάτι από την Κιπούλα, βρίσκονται δυο ναοί πλησιόχωροι, μονοκάμαροι, από τους οποίους ο μικρότερος τιμάται στο όνομα του Αγ. Γεωργίου και ο άλλος, ο σπουδαιότερος, στο όνομα των Αγ. Θεοδώρων. Είναι και οι δυο κτισμένοι με ασβεστοκονία. Ο ναός των Αγ. Θεοδώρων είναι μετασκευασμένος στα νεώτερα χρόνια, αρκετά όμως αρχιτεκτονικά μέλη, μεσοβυζαντινά αλλά και αρχαία, θρίσκονται εκεί σε πρώτη και δεύτερη αντίστοιχα χρήση. Οι παλαιότερες αγιογραφίες του είναι σε δυο στρώματα, από τα οποία το αρχικό θα μπορούσε να αναχθεί στον ΙΑ' αιώνα και το νεώτερο στον ΙΔ'. Το προσκολλημένο κοσμικό κτίσμα στην βορεινή πλευρά του καταδειχνει την παρουσία ιερωμένων στα νεώτερα χρόνια εκεί».

Κυριάκος κι ο Παναγιώτης όμως δεν χάνουν τον καιρό τους με ρεμβασμούς. Συνεχίζουνε την άγρια μάχη με το έδαφος σε μια πορεία μακρινή προς το «**Ξέμουντο**», το βόρειο άκρο του οροπεδίου του Κάβο Γκρόσο. Πάνε ν' ανακαλύψουν άλλο ένα βυζαντινό εξωκκλήσι, του **Αγ. Σώστη ή Αγιά Σωτήρας**.

Σημείωση: Όσοι επιθυμούν ν' αγναντέψουν την μεγαλόπρεπη θέα προς το Τηγάνι, δεν χρειάζεται να περπατήσουν περισσότερα από 120 - 130 μέτρα βόρεια των δυο ναίσκων. Συνιστώνται ψηλά αθλητικά παπούτσια και χοντρό παντελόνι.

Επιστρέφουμε στα δυο εκκλησιάκια και, 70 περίπου μέτρα προς τα Δ - ΒΔ, βρισκόμαστε μπροστά στα πιθανολογούμενα υπολείμματα του ναού της Ιππολαΐτιδος Αθηνάς. Το οικοδόμημα είναι χτισμένο με πολύ στιβαρή ξερολιθιά, που αποτελείται από «αργούς» λίθους μεγάλων διαστάσεων. Το μέγιστο ύψος των σωζόμενων τοιχοματών είναι 3,5 - 4 μέτρα και το πάχος τους πάνω από 1 μέτρο. Το συνολικό μή-

κος του οικοδομήματος ξεπερνάει τα 12 μέτρα, ενώ το πλάτος του τα 5. Ατενίζουμε για λίγο το οροπέδιο προς το νότο, ως το υψηλότερο σημείο, τον λόφο **Κούμπο**, που η κορυφή του εξέρχει με υψόμετρο 311 μέτρων. Αποφασίζουμε να επιχειρήσουμε τη διάσχιση του τραχύτατου οροπεδίου ως την νότια άκρη του σε μια επόμενη φορά. Προς το παρόν συνεχίζουμε για λίγο προς τα νότια, αναζητώντας την πύλη εξόδου από το κάστρο προς τον κάμπο.

Δεν μετανιώνουμε γι' αυτή την επιλογή μας. 100 περίπου μέτρα μετά τα εκκλησιάκια των Αγ. Θεοδώρων και Γεωργίου συναντάμε άλλο ένα ξωκκλήσι ερειπωμένο. Είναι ο Βυζαντινός ναΐσκος του **Αη - Διά**, με ισχυρότατη μεγαλιθική τοιχοποιία αλλά χωρίς σκεπή. Στο έδαφος κείτονται αρχαίος κίονας και βάση κίονος. Μόλις 60 μέτρα πιο κάτω συναντάμε άλλο ένα εκκλησιάκι, εξίσου ερειπωμένο, στην άκρη του γκρεμού.

Το μονοπάτι συνεχίζεται στενό και ευκολοδιάβατο, πάντα παράλληλα σε φράχτη με ξερολιθιά. Ο τόπος είναι κατάσπαρτος με αναρίθμητα χαλάσματα από τα κτίσματα του αρχαίου οικισμού. Το έδαφος είναι καλυμμένο με >>

Η Αγία Σωτήρα.

ΚΑΒΟ – ΓΚΡΟΣΣΟ, Η ΘΗΒΑΪΔΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Κείμενο - Φωτογραφίες:
Κυριάκο Παπαγεωργίου

Μάνη! Ένας τόπος άγριος, πετρανάγλυφος, μαγικός! Όπου και να βαδίσει κανείς, βρुχιέται ο άγιος βράχος, η άνυδρη γη, το έλλειμμα ζωής. Κι ωστόσο εδώ είναι που βοά η Ζωή, γίνεται θαύμα η αγρίλα, πλουταίνουν οι ώρες του ανθρώπου...

Βρεθήκαμε ξανά και ξανά σ' αυτή τη γη, ματώσαμε πάλι και πάλι στη σιδερένια πέτρα και σφουγγίσαμε καψωμένοι τον αρμυρόν ιδρώτα κοντανασαίνοντας ψηλά στα Μουντανιστικά, νότια στον κάβο – Ματαπά, στους πύργους των Μπουλαριών, μα και πέρα στα νερά του Τηγανιού... Αυτή τη φορά βρεθήκαμε στην καρδιά της Μέσα Μάνης. Δύσκολο να τη βρεις την καρδιά. Γιατί, μαθές, ακούει σε κάτι παράξενα ονόματα, όπως Οχιά, Δρυ,

Νέασα, Λαχός. Πιο γνωστά είναι τα Νόμια, η Κοίτα, το Σταυρί. Ποιος χάρτης ευγενής μπορεί να τα μολογήσει αυτά τα μέρη; Άμα δεν ψάξεις, αν δεν τρυπώσεις στα σπλάχνα της μανιάτικης γης και δε ματώσεις την ψυχή, δε θα συναντήσεις τη Μάνη, παρά μόνο στα χαρτιά και στα γραφεία ταξιδιών θα τη διαβάσεις, ακούγοντας μονάχα για κάποια Βάθεια, μια Αρεόπολη ή ένα Λιμένι. Άντε και κάποια σπήλαια του Δυρού... Ξεκινήσαμε από το Σταυρί της Μέσα Μάνης, με κατεύθυνση το βραχώδες μέτωπο που ανοίγονταν προς τα δυτικά και σκέπαζε με τη κάθετη μαρκίζα του τη θέα του πελάγους. Σκοπός μας ήταν να περιπλανηθούμε στο οροπέδιο που ακούει στο παράξενο όνομα Κάβο – Γκρόσσο. Ολόκληρο το οροπέδιο είναι κρυμμένο από τα βλέμματα των ανθρώπων, έχει σχήμα τραπεζοειδές κι είναι απόκρημνο απ' όλες τις πλευρές. Βρίσκεται επάνω από το Κατωπάγγι, εκείνη την άπλα της Μέσα Μάνης, που συναντάς δεξιά σου σαν κατεβαίνεις το στενό δρόμο για το Ταίναρο. Τα στίγματα που με ενδιέφεραν ήταν τα απρόσιτα κι απόμακρα

εκκλησάκια της Αγία – Σωτήρας και της Παναγιάς Ελεούσας.

Αυτά που άκουσα το προηγούμενο βράδι στο μικρό καπηλειό του Παναγιώτη, στο Σταυρί, ήταν αρκετά για ν' ανάψουν τη φαντασία μου και να γονιμοποιήσουν μια τρελή αναμονή.

Ωστόσο τα πιο γνωστά εκκλησιαστικά μνημεία στην περιοχή ήταν οι διδυμες εκκλησίες των Αγίων Θεοδώρων και του Αϊ – Γιώργη, καθώς και τα ερείπια του θρυλικού αρχαίου ναού της Ιππολαΐτιδας Αθηνάς.

Φύγαμε λοιπόν απ' το Σταυρί για το οροπέδιο του Γκρόσσο. Διασχίσαμε μια υπέροχη πλατιά λάκκα μ' αγριλιές και φωτόδεντρα και φτάσαμε γρήγορα στην Κηπούλα.

Πήραμε το μυστικό μονοπάτι, στο τέρμα της κοιλάδας.

Χωθήκαμε στα θεριεμένα αβρόφυτα και στις ευωδιές του μάρτη. Περάσαμε ένα λιμναίο κομμάτι ζωής και μια αρχαία στέρνα.

Ύστερα πήραμε το ανηφόρι, στενό, περικλειστο μα σημαδεμένο. Κάκτοι, αγριλιές, φραγγοσοκικές, χαρουπιές και λούπινα συνθέτουν τη κλωρομάζα της Μέσα Μάνης. Το μονοπάτι, μας έβγαλε γρήγορα και δίχως προβλήματα στα χείλια του οροπέδιου.

Άνοιξε σαν βεντάλια ο επίπεδος και ζεστός ορίζοντας της πετραδερής μανιάτικης γης.

Δεξιά μας φάνηκε μια συστάδα ξωκκλησιών που ήταν βυθισμένα στην άσωτη λησμοσύνη. Τα εκκλησάκια του Αϊ – Γιώργη και των Αγίων Θεοδώρων.

Ο ήλιος έκαιγε, Μάρτη μήνα. Γύρω μας απλώθηκε μια απέραντη έρημος, με ξερολίθαρα, κρατήρες ερειπίων, αιχμηρά σφαλάγκια, γιγαντιαίους φλόμους και πέτρες πονηρές και ιοβόλες. Όλη η γης ετούτη ένα πλεκτό υφασμένο από τραχιά φυτική ίνα με καμβά από φρύγανο κι αγκάθι.

Ύστερα από μια σύντομη μελέτη

Στην άκρη του Κάβο - Γκρόσσο τα βράχια σαν ακροδάχτυλα ποδιού.

Στην κορυφή του οροπεδίου.

του οροπεδίου άφησα στην άκρη τους τα δίδυμα εκκλησάκια, που στέκονται μπροστάρηδες στον γκρεμό και σκέφτηκα να χωριστώ απ' τους συνοδοιπόρους νομίζοντας πως θα ήταν σχεδόν παιγνίδι η διάσχιση του οροπεδίου. Έτσι ακροβολίστηκα στα βράχια κι άκρη – άκρη περπάτησα στον πυκνό θαμνώδη πετρότοπο, για να συναντήσω το παλιό βυζαντινό ξωκκλήσι της Αγια – Σωτήρας.

Πήρα ανάλαφρος το υποτυπώδες μονοπάτι που κοκκίνιζε ανάμεσα απ' τα φρύγανα και τ' αγκάθια και γρήγορα κατάλαβα πως εδώ δεν έχω να κάνω με μια διαδρομή απλά δύσβατη, αλλά με ένα σπαρμένο βραχόκηπο, που δεν τον πατάνε εύκολα τ' ανθρώπινα πόδια. Είδα κι έπαθα να προσεγγίσω το μυτίκι της ψευτοκορφής, όπου και το τριγωνμετρικό σημείο. Από εδώ αποκαλύφθηκε μια συνταρακτική θέα του Τηγασιού, με το κάστρο της Μαϊνης, αλλά και των χυτών ορθοπλαγιών του Κάβο – Γκρόσσο. Κι όχι μόνο. Στο βάθος άστραφτε ντυμένος μες στα χιονισμένα πανωφόρια του ο αγέρωχος Ταΰγετος. Σιγοστάθηκα ν' αποτιμώ τη θέση εδώνα. Καμία φαντασία δεν μπορούσε ν' αποζημιώσει

τη ρηξικέλευθη αίσθηση του μεγαλείου και της ομορφιάς.

Πίσω μου κάποια στιγμή ένιωσα έναν ίσκιο. Δεν ήταν άλλος από τον Παναγιώτη, τον αντιδήμαρχο Πολιτισμού του Δήμου Ουτύλου, που ντοπαρίστηκε καθώς ξεκορμίστηκα από την ομάδα και δοκίμασα να βρω την Αγια – Σωτήρα μοναχός. Στο ζερβί του χέρι ανακρατούσε μια πλαστική σακούλα, που τη γέμιζε με τα ευλογημένα χόρτα της μανιάτικης φύτρας. Για πότε με έφτασε αυτός ο ψηλός και κραταιός ίσκιος της Μάνης δεν το κατάλαβα. Πετούσε ανάμεσα στα βράχια, δίχως να λογαριάζει εγκοπές και μυτίκια, άγριες ρίζες και αγκάθια. Γρήγορα γενήκαμε φίλοι. Ωστόσο με κοίταζε με μισό μάτι. Σα να με ξεψάχνιζε πούθε ξέρω εγώ, ένας ξενομερίσιος, τα μέρη ετούτα δω, και πούθε πήρα τις πληροφορίες για την Αγια – Σωτήρα. Ήταν τάχα μυστικό, κρυμμένο από τους ξένους. Δεν του απάντησα, παρά πήρα να κατηφορίζω, βέβαιος ότι πάω σωστά.

Εκείνος με κοίταξε απορημένος και φιλόποπος – μανιάτης γνήσιος – και μ' ακολούθησε. Κροτάλιζαν οι πέτρες γύρω μου από το άταλο πάτημα. Έφτασα

σ' ένα αδιέξοδο. Τώρα ψάχναμε κι οι δυο μαζί. Πουθενά το βυζαντινό ξωκκλήσι. Ωστόσο, γυροφέροντας όλο το ζωνάρι της άκρης του Κάβο – Γκρόσσο αποκαλύφθηκε σε μια ήπια και βραχύσπαρτη πλαγιά το παλιό κι υπέροχο ναύδριο της Αγια – Σωτήρας. Περιεργάστηκα την τοικοδομία, το αδειανό τέμπλο, το ρυθμό και τις αγιογραφίες του ναού. Ο Παναγιώτης στο μεταξύ βάλθηκε να ερευνάει για νάβρει τα περάσματα για την Αγία Ελεούσα. Τον πήρα στο κατόπι. Εκείνος, πιο έμπειρος με τον τόπο, ανακάλυψε γρήγορα το μυστικό πέρασμα που οδηγούσε στην καμάρα του οροπεδίου, από όπου έβγαινε κανείς στην θάλασσα.

Σταθήκαμε για λίγο ιδρωμένοι και σφαγμένοι από τις πέτρινες δρακοντικές και τα σκία.

Σκαρφαλώσαμε πάλι μες από λογάρια κι αχαμνόπετρες. Δεν υπήρχε πέρασμα για την Αγία Ελεούσα. Εκεί που την είχαν στριμωγμένη δεν ήταν μπορετό μήτε οι πειρατές κι οι κουρσάροι μα μήτε κι οι προσκυνητές για να τη φτάσουν. Απροσέγγιστη έμοιαζε η θέση της. Γυρίσαμε έτσι κομμάτι απογοητευμένοι στο πολυδαίδαλο ανάκλιτρο της σκληρής μανιάτικης γης. Τα κράσπεδα του οροπεδίου ήτανε πια το όριο μας. Περ' απ' αυτά ήταν το χάος. Κι η γαλάζια αλήθεια. Δεν είχαμε άλλη επιλογή, παρά να γυρίσουμε ήσυχα – ήσυχα στη βάση μας.

Μας έμεινε ανεύρετο το προσκυνητάρι κι η σπηλαιοεκκλησιά της Αγίας Ελεούσας. Όπως έμαθα αργότερα δεν είναι προσεγγίσιμη από τη στεριά, αλλά μόνο από τη θάλασσα.

Η εμπειρία της περιήγησης και της αισθητικής περιπλάνησης σ' αυτό το γεωλογικό παράδοξο της Μέσα Μάνης, όπως και το περιτύκλωμα του οροπεδίου του Κάβο Γκρόσσο είναι ασύμβατα με τις κοινές οδοιπορικές διαδρομές. Γι' αυτό και μοναδικά... ●

>>> παχύ χορτάρι, που εξασφαλίζει πλούσια τροφή στις πολυάριθμες αγελάδες. Φλόμοι, θυμάρι και πολλά αγριολούλουδα. Ανάμεσά τους λευκοί ασφόδελοι και ανεμώνες πορφυρές.

Λίγα λεπτά αργότερα φτάνουμε στα ερείπια ενός διπλού βυζαντινού ναΐσκου. Ο παλαιότερος είναι αφιερωμένος στον **Αγ. Νικόλαο** ενώ ο νεώτερος πιθανώς στον **Αγ. Γεώργιο**. Μπροστά υπάρχει μεγάλη υπόγεια δεξαμενή με νερό, καθώς και λαξευμένη σε βράχο λατρευτική γούρνα, που διατηρεί στην κοιλότητα νερό.

Ο Παναγιώτης Κατσαφάδος αναφέρει, ότι «οι ναΐσκοι είναι κτισμένοι με ασβεστοκονία και θραύσματα κεραμιδιών στην τοιχοποιία. Η αψίδα του **Αγ. Νικολάου** καλύπτει όλο σχεδόν το εύρος του ναού... Και στους δυο ναούς οι πα-

ραστάδες της πύλης του **Αγ. Βήματος** ήσαν αρχαίοι κίονες, που κομμάτια τους βρίσκονται *in situ*. Δεν έχουν απομείνει καθόλου ίχνη εικονογράφησης. Στα υπολείμματα των ναΐσκων αυτών αναγνωρίζεται το μεγαλύτερο πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, που ανάγονται στα αρχαία και ρωμαϊκά χρόνια. Ατενίζοντας ο επισκέπτης τα αρχαία απομεινάρια σκορπισμένα μέσα στα χαλάσματα αναρωτιέται μήπως εκεί κοντά, ίσως στο ίδιο μέρος, βρισκόταν ο ναός της **Ιππολαΐτιδος Αθηνάς** που μνημονεύει ο **Πανσανίας**. Η εκκλησία του **Αγ. Νικολάου** είναι ίσως η παλαιότερη από όλες τις εκκλησίες της **Άνω Πούλας**.

Και συνεχίζει ο συγγραφέας: «Όλοι οι ναΐσκοι στην **Άνω Πούλα** βρίσκονται στην άκρη

Τόπος άγριος και σκληρός το Κάβο Γκρόσσο αλλά επίσης γεμάτος ιστορικότητα και εικόνες απρόσμενης ωραιότητας.

του βράχου και με εξαίρεση τον Αγ. Σωτήρα και την Ελεούσα, όλοι κοιτάζουν τον κάμπο στα ανατολικά. Γύρω από τις εκκλησίες υπάρχουν ξερολιθινές αγροτικές κατοικίες που η χρονολόγησή τους πηγαίνει πίσω, στα πρώτα χρόνια της μεσοβυζαντινής περιόδου αλλά και πολύ παλαιότερα. Το πλάτωμα της Άνω Πούλας είναι ίσως η πιο χειροπιαστή απόδειξη της διαχρονικής, από τα προϊστορικά μέχρι τα νεώτερα χρόνια, χρήσης και κατοίκησης οχρής τοποθεσίας στη Μέσα Μάνη. Ο συγκεκριμένος αυτός τόπος είναι, και πρέπει να αντιμετωπίζεται, σαν πολύτιμος αρχαιολογικός χώρος».

Λίγα λεπτά αργότερα το μονοπάτι μας οδηγεί σ' ένα άνοιγμα της ερειπωμένης οχύρωσης, όπου ευρίσκετο προφανώς η πύλη του κάστρου. Η πορεία μας αυτή, ανάμεσα στο βυζαντινό και αρχαίο παρελθόν του οροπεδίου διήρκεσε λιγότερο από μια ώρα συνολικά. Κατηφορίζουμε ήδη το μονοπάτι και σ' ελάχιστα λεπτά φτάνουμε στο παλιό εκκλησάκι της **Παναγίας της Ελευθερώτριας**, πάνω από την Κιπούλα. Παμπάλαιο κι αυτό, μονόχωρο, με εσωτερικές διαστάσεις 8x3 περίπου μέτρα. Το πιο αξιοπερίεργο χαρακτηριστικό του είναι η πολύ χαμηλή και κατηφορική είσοδος, που μας υποχρεώ-

Περιπλάνηση στους αρχαίους λιθωρούς.

Ο Παναγιώτης εισχωρεί ανάποδα στην πολύ χαμηλή και κατηφορική είσοδο της Παναγιάς της Ελευθερώτριας.

Η Αγία Τράπεζα στον χώρο του Ιερού προέρχεται από ανεστραμμένη βάση κίονα, που φέρει εγχάρακτο σταυρό και παλαιοχριστιανική επιγραφή.

ΠΕΖΟΠΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Αφετηρία Κιππούλα.
Διάσχιση ελαιώνων προς τα Δ-ΒΔ.
Λιμούλα.
Ανηφορικό μονοπάτι και εκκλησάκια Αγ. Γεωργίου και Αγ. Θεοδώρων (20' - 30').
Από εκεί: α) Δύσβατη πορεία (30' - 40'), Β προς Αγία Σωτήρα ή β) Σηματοδοτημένο μονοπάτι προς τα Ν.
Διαδοχικά εξωκκλήσια.
Κιππούλα (30' - 40').

Συνολικός χρόνος: 1-2 ώρες.

νει να μπορούμε ανάποδα στον ναΐσκο.

-Αυτό είναι το σύστημα εισόδου, που εδώ το ονομάζουμε «κολοσπίτακα», εξηγεί ο Παναγιώτης.

100 μέτρα κάτω από την Ελευθερώτρια συναντάμε ένα ακόμη βυζαντινό εκκλησάκι. Είναι χτισμένο με λαξευτούς μεγάλιθους και το ελάχιστο φως στο εσωτερικό εισδύει από την πορτούλα και μια στενή σχισμή στο Ιερό. Μετά από λίγο συνηθίζουν τα μάτια στον χαμηλό φωτισμό και διακρίνονται μερικές φθαρμένες τοιχογραφίες. Εντυπωσιακή είναι η Αγία Τράπεζα στον χώρο του Ιερού. Προέρχεται από ανεστραμμένη βάση παλαιοχριστιανικού κίονα που φέρει εγχάρακτο σταυρό και επιγραφή.

Κατηφορίζουμε ήδη για την Κιππούλα. Ολοκληρώνουμε έτσι έναν μικρό κύκλο στο βόρειο τμήμα του Κάβο Γκρόσσο, σ' έναν τόπο παραξένο, συναρπαστικό, με εντυπωσιακές θέεις θέας και απρόσμενα ευρήματα από το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν της περιοχής. Με καθαρό χρόνο πορείας μία περίπου ώρα, η συνολική παραμονή μας στο Κάβο Γκρόσσο ξεπέρασε τις 4 ώρες, κανένας μας όμως δεν θα είχε την παραμικρή αντίρρηση, αν διαρκούσε και όλη την ημέρα. Τέτοιους τόπους σπάνια έχει την τύχη να επισκέπτεται κανείς...

Ουζάκι στον Γερολιμένα, σε υπαίθρια τραπεζάκια πάνω από τη θάλασσα. Με μονοπάτι ανεβαίνουμε στις νότιες απολήξεις του οροπεδίου του Κάβο Γκρόσσο. Ως το τελευταίο φως του δειλινού περιπλανιόμαστε στη γύρω περιοχή, που μας αποκαλύπτει παραδοσιακούς οικισμούς, πυργόσπιτα και υπέροχα βυζαντινά εκκλησάκια, όπως ο **Άγιος Νικόλαος** και το δισηπύστατο της **Παναγίας** και του **Αγ. Πέτρου** στην **Οχιά**, ο **Αγ. Ιωάννης** στην **Κέρια**, και φυσικά ο **Αγ. Σέργιος** και **Βάχχος**, η περιφήμη «**Τουρλωτή**», κοντά στην **Κοίτα**. Ουδέποτε στις μέχρι τώρα περιηγήσεις μας έχουμε συναντήσει περισσότερα και ωραιότερα βυζαντινά εξωκκλήσια. Πολλά απ' αυτά είναι αρχιτεκτονικά αριστουργήματα και θα άξιζαν ιδιαίτερα πολυσέλιδα αφιερώματα. Υποσχόμαστε να επανέλθουμε.

Η τελευταία εικόνα της ημέρας είναι ένα μοναδικό δειλινό πάνω από τον ορεινό όγκο του Σαγγιά.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΖΑΠΟ

Από την πρώτη μέρα μάς έχει εντυπωσιάσει ο θεαματικός κόλπος του Μέζαπου, ανατολικά από την Χερσόνησο Τηγάνι. Στο μυχό του κόλπου φωλιάζει ο οικισμός του Μέζαπου. Ξεκινάμε να τον γνωρίσουμε. Βόρεια από το Στανούρι κατηφορίζουμε δεξιά.

-*Ας σταματήσουμε δυο λεπτά, λέει μετά από λίγο ο Παναγιώτης.*

Με μια πρώτη ματιά δεν επισημαίνουμε κανένα αξιοθέατο στον τόπο, εκτός από ένα ερειπωμένο εξωκλήσι και μια χαράδρα με πέτρινες πλαγιές.

-*Σ' αυτή την χαράδρουλα υπήρχαν από την αρχαιότητα εκτεταμένα λατομεία πωρόλιθου, μας εξηγεί ο Παναγιώτης. Τα ίχνη των λαξεύσεων είναι πολύ ευδιάκριτα ακόμη. Και βέβαια, το χωρίς σκεπή εκκλησάκι του Αγ. Προκόπιου είναι από τα παλαιότερα στην περιοχή.*

Εντυπωσιασμένοι απ' αυτά τα στοιχεία συνεχίζουμε την περιήγησή μας αναγνωρίζοντας πόσο σημαντική είναι η παρουσία ενός ενημε-

ρωμένου ντόπιου ή ξεναγού. Μπορεί τότε, ακόμη και τα πιο απλά τοπία ή αντικείμενα να αποκτήσουν μια ταυτότητα εντελώς διαφορετική. Η αλήθεια αυτού του επιχειρήματος αποδεικνύεται μερικές εκατοντάδες μέτρα πιο κάτω, στον συνοισμό «Φοκαλωτό».

-*Πολύ παράξενη ονομασία, λέει η Άννα.*

-*Έχει τη σημασία της, απαντάει ο Παναγιώτης. Προέρχεται από τη λέξη «φοκάλι», που στην ντόπια διάλεκτο είναι το θυμάρι. Αν προσέξετε τις πλαγιές, είναι γεμάτες με θυμάρι.*

Ελαιώνας κάτω από το δρόμο. Επιβλητικό ακατοίκητο πυργόσπιτο. Δυο αποθήκες καμαροσκέπαστες. Η κατασκευή τους με μεγάλους λίθους είναι εξαιρετική. Πενήντα μέτρα πιο κάτω η εκκλησούλα της **Βλαχέρνας**. Κτίσμα παμπάλαιο, του β' μισού του 12^{ου} αιώνα με αψίδες από πωρόλιθο, πελεκητές μαρμαρόπετρες, κεραμιδάκια και υπέροχο τρουλλάκι. Η φθορά των αιώνων όμως είναι μεγάλη. Ελάχιστες τοιχογραφίες διατηρούνται με ωραιότερη του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου στο δεξιό τμήμα της Ωραίας πύλης.

Το ακατοίκητο πυργόσπιτο μετά το «Φοκαλωτό». Πιο πίσω η εκκλησούλα της Βλαχέρνας του 12ου αιώνα.

Ο ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

«Ο ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ του Αγ. Προκοπίου, από ιστορική άποψη, θεωρείται από τα αξιολογότερα βυζαντινά μνημεία της Μέσα Μάνης. Ανήκει στον τύπο των μικρών μονοκάμαρων εκκλησιών με εικονομαχικό γραπτό διάκοσμο, που οικοδομήθηκαν κατά την περίοδο της δεύτερης εικονομαχίας (813 – 843). Κατά τον καθηγητή Ν. Δρανδάκη (7), «αι ζώναι (σφενδόνια) έχουν οικοδομηθεί δια πωρολίθου, οίτινες εξήχθησαν εκ του – δυτικώς του ναού – ευδιακρίτου εισέτι παλαιού λατομείου, ενώ δια την κατασκευήν των καμαρών εχρησιμοποιήθηκαν πολλοί αργοί λίθοι. Επίσης η τοιχοδομία και το μέγεθος της αψίδας του Αγ. Προκοπίου υπενθυμίζουν παλαιοχριστιανικές βασιλικάς. Καίτοι λοιπόν τα διασωθέντα λείψανα του αρχικού διακόσμου του Αγ. Προκοπίου είναι πενιχρά, όμως προσφέρουν ενδείξεις, ότι ο ναός ετοιχογραφήθη κατά την τελευταίαν περίοδον της εικονομαχίας (α' ήμισυ 9^{ου} αιώνας)».

Απόσπασμα από το βιβλίο του Κατσαφάδου.

Η ιδιαιτερότητα του τόπου βρίσκεται στην επιφάνεια των βράχων. Είναι εξαιρετικά τραχειά και κατάσπαρτη με πολλές δεκάδες ή μάλλον εκατοντάδες, μικρές και μεγάλες κοιλότητες, που λάξευσε η φύση στους αιώνες και αποτελεί το ιδανικότερο περιβάλλον δημιουργίας αλικών.

Ο υπέροχος φυσικός όρμος της «Κουρκούς» στον Μέζαπο.

ΣΤΑ ΛΗΜΕΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΖΑΠΟΥ

Ενάμισι χιλιόμετρο μετά την Βλαχέρνα μπαίνουμε στα πρώτα σπίτια του Μέζαπου. Η αρχική εντύπωση είναι αποκαρδιωτική. Μετά τα κομψοτεχνήματα των Βυζαντινών, τα πέτρινα σπίτια και τους πύργους των παραδοσιακών χωριών, βρισκόμαστε ξαφνικά μπροστά στα ακαλαίσθητα τιμεντόσπιτα αυτού του παραθαλάσσιου οικισμού. Που και μόνη η τοπογραφία του, στον μυχό αυτού του υπέροχου κόλπου και απέναντι στο ιστορικό Τηγάι, θα' πρεπε να του επιβάλει να είναι ένας από τους γραφικότερους οικισμούς της Μέσα Μάνης. Αντίθετα, είναι από τους πιο κακοποιημένους. Κάποια μάλιστα παλιά πετρόχιστα, που τα περισσότερα είναι ερειπωμένα και ακατοίκητα, κάνουν ακόμη πιο εμφανή τη διαφορά ανάμεσα στα καλύτερα καινούργια και τα περύτερα παλιά.

Βγαίνουμε για λίγο στην λιθόστρωτη πλατειούλα της **Ανάληψης**, πάνω από τη θάλασσα. Δεξιά της εκκλησίας, κάτω από μια απότομη πλαγιά, αποκαλύπτεται ένας κλειστός φυσικός όρμος, η «**Κουρκού**». Καμιά βάρκα δεν λικνίζεται στα νερά. Όλες είναι τραβηγμένες στη στεριά. Παραδίπλα σχηματίζεται ένας μικρότερος κολπίσκος, η παραλία της **Δίκας**, με άνοιγμα 50 σχεδόν μέτρων, τυρκουάζ νερά, λευκά βότσαλα και διαδοχικές θαλασσοστηλιές.

*-Ας πάμε τώρα και στον **Κάτω Μέζαπο**, το παλιό χωριό, προτείνει ο Παναγιώτης. Έτσι, για να έχετε μια άποψη από την παλιά φυσιογνωμία του τόπου.*

Διασχίζουμε προς τα βόρεια το χωριό, πάνω από τις απόκρημνες πλαγιές του όρμου της Κουρκούς. Σ' ελάχιστα λεπτά μπαίνουμε στην οικιστική επικράτεια του Κάτω Μέζαπου (όπου μπορεί να φτάσει κανείς και με αυτοκίνητο). Ξαφνικά τα πάντα γύρω μας έχουν αλλάξει. Νιώθουμε και πάλι ενσωματωμένοι στη Μέσα Μάνη, σ' αυτό το τόσο αγαπητό και οικείο περιβάλλον, όπου τα έργα των ανθρώπων μοιάζουν με προέκταση του εδάφους, συναγωνίζονται σε λιτότητα και απλότητα τη φύση. Τί κι αν υπάρχουν τοίχοι πεσμένοι, αγριόχορτα στις αυλές και λιθόσωροί! Τί κι αν τα περισσότερα σπίτια είναι ερειπωμένα και ακατοίκητα! Ο τόπος

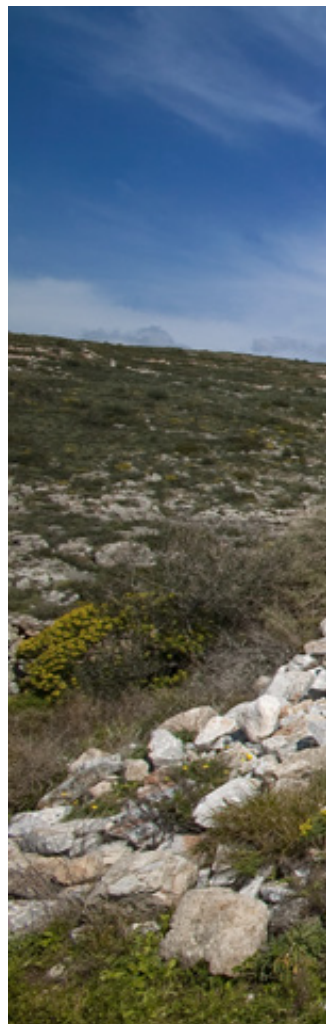
είναι πανέμορφος, πέρα για πέρα αυθεντικός. **Οι σύγχρονοι φταίνε**, που δεν αξιοποιούν, που αφήνουν στο έλεος του χρόνου αυτό τον αρχιτεκτονικό θησαυρό που τους κληροδότησαν οι παλιοί.

Περιδιαβαίνουμε ώρα πολλή στις ατραπούς του παρελθόντος, ανάμεσα στα σιωπηλά χαλάσματα, στο παμπάλαιο εκκλησάκι του **Αγ. Νικολάου**, δίπλα στους λαξευμένους στον μαλακό πωρόλιθο τάφους, στο χείλος κατακόρυφων γκρεμών που καταλήγουν σε θαλασσοσπηλιές με διάφανα νερά. Και ακόμα στα ερείπια του πύργου, που από το ψηλότερο σημείο του χωριού αγναντεύει το πέλαγος και ήταν κάποτε το λημέρι του **πειρατή Σάσαρη**, πρόγονου της γιαγιάς του Παναγιώτη. Παρατηρούμε με μεγάλη περιέργεια και την λεγόμενη **«Καμαρούλα»**. Γράφει σχετικά ο Παν. Κατσαφάδος: (8)

«Στην ανατολική άκρη του ορμίσκου του Κάτω Μέζαπου, κοντά στη μεγάλη χαλικιά που καταλήγει ο ξεροχειμάρος, ο επι-

σκέπτης αντικρύζει στη βραχώδη ακτή της Ν πλευράς μια εσοχή πλάτους 5.5 και μήκους 10 – 12 μέτρων, η οποία, μετά από προσεκτική παρατήρηση, αποκαλύπτεται ότι είναι τεχνητή. Ο λιμενίσκος αυτός, που οι ντόπιοι ονομάζουν «Καμαρούλα», ανωφερής κατά το ανατολικό άκρο του, εξυπηρετεί το «τράβηγμα» μικρού πλοίου και μπορεί έτσι να χαρακτηριστεί σαν υποτυπώδες καρνάγιο. Πλοιάριο που βρίσκεται στο χώρο του δεν απειλείται από τον ΒΔ άνεμο που προσβάλλει τον ορμίσκο και συνάμα δεν είναι ορατό από κανένα σημείο του κόλπου του Μέζαπου. Το βορεινό κράσπεδο του λιμενίσκου έχει μεταγενέστερα λαξευτεί με τρόπο ώστε να δημιουργηθεί ο «δρόμος» ενός μονοκάμαρου χριστιανικού ναΐσκου, μήκους περί τα 13 και πλάτους 3.5 μέτρων».

Βγαίνουμε στην αφιλόξενη ακτή. Παράξενος τόπος, επίπεδος σχεδόν, σαν μεγάλη βραχώδης εξέδρα που εισχωρεί βαθειά μέσα στη θάλασσα. Η ιδιαιτερότητα του τόπου βρίσκεται στην επι-

Ο τόπος είναι πανέμορφος, πέρα για πέρα αυθεντικός. Οι σύγχρονοι φταίνε, που δεν αξιοποιούν, που αφήνουν στο έλεος του χρόνου αυτό τον αρχιτεκτονικό θησαυρό που τους κληροδότησαν οι παλιοί.

Λιθισωροί και ερειπωμένοι τοίχοι είναι ό, τι απομένει από τον άλλοτε επιβλητικό πύργο του πειρατή Σάσαρη, σ' ένα από τα στρατηγικότερα σημεία του Κάτω Μέζαπου.

Η επίπεδη, βραχώδης ακτογραμμή είναι κατάσπαρτη από μικρές και μεγάλες κοιλότητες στους βράχους, που αποτελούν τις ιδανικότερες φυσικές αλυκές για την συγκέντρωση αλατιού. (αριστερά)

φάνεια των βράχων. Είναι εξαιρετικά τραχειά και κατάσπαρτη με πολλές δεκάδες ή μάλλον εκατοντάδες, μικρές και μεγάλες κοιλότητες, που λάξευσε η φύση στους αιώνες και αποτελεί το ιδανικότερο περιβάλλον δημιουργίας αλυκών, που για τους ντόπιους είναι τόσο δημοφιλείς. Αγναντεύουμε απέναντί μας το Τηγάνι και αναρωτιόμαστε αν σ' αυτή την ευρύτερη περιοχή βρισκόταν πραγματικά η «**πολυτρήων**

Μέσση», η προϊστορική πολίχνη, που πρώτος μνημονεύει στην Ιλιάδα ο Όμηρος και, πολύ αργότερα, στα «Λακωνικά» του ο Πανυσανίας. Ανεξάρτητα, πάντως, από την ακρίβεια ταυτοποίησης του σύγχρονου Μέζαπου με την αρχαία Μέσση, εγκαταλείπουμε τον τόπο γοητευμένοι (αναφέρομαι στον Παλιό ή Κάτω Μέζαπο, βέβαια, και όχι στον σύγχρονο οικισμό).

ΚΑΤΩ ΓΑΡΔΕΝΙΤΣΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Τα παράξενα θαλασσινά τοπία του Κάτω Μέζαιτου και η βράχινη σιλουέττα του Τηγαλιού δίνουν τη θέση τους στις ξερολιθιές και τους ελαιώνες, στα γυμνά κορφοβούνια του Σαγγιά. Νέος προσορισμός μας η **Κάτω Γαρδενίτσα**. Οι μισοί φτάνουν με ήπιο μονοπάτι σ' ένα 40λεπτο. Οι υπόλοιποι ακολουθούν την ασφάλτινη κυκλική διαδρομή των 4 περίπου χιλιομέτρων με αυτοκίνητο.

Η Κάτω Γαρδενίτσα είναι μικρό και πανέμορφο χωριό, με σπίτια παραδοσιακά, που ελάχιστα είναι ανοιχτά τούτη την εποχή. Ένα παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι περνάει δίπλα από τις αυλόπορτες και τα πέτρινα πεζουλάκια. Έχουμε διαρκώς την ψευδαίσθηση, την ελπίδα, πως, δεν μπορεί, κάποια στιγμή θα μισανοιξουν οι αυλόθυρες, θα εμφανιστούν οι κυρούλες των σπιτικών για λίγη κουβεντούλα στη σκιά. Μα οι αυλόθυρες παραμένουν σφραλιστές, κανένας ήχος, καμιά πατημασιά στο καλντερίμι

δεν ταράζουν την ηρεμία του χωριού. Περνάμε δίπλα από συνεχόμενα πυργόσπιτα, οικίες αρχοντικές, εξαιρετικής κατασκευής, που είναι όμως όλες ακατοίχητες. Σ' ένα στενό δρομίσκο βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα θέαμα αναπάντεχο, πέρα για πέρα μοναδικό. Είναι μια μυλόπετρα, στημένη όρθια στο κέντρο του δρομίσκου. Οι διαστάσεις της είναι κολοσσιαίες. Με διάμετρο 1.60μ. και πάχος πάνω από 40 εκατοστά είναι μια από τις μεγαλύτερες μυλόπετρες που έχουμε δει ποτέ, ένα λαξευτό αριστούργημα σε μονοκόμματο αββεστόλιθο.

Το πιο λαμπρό, φωτόσο, αξιοθέατο του τόπου είναι ένα μνημείο του Βυζαντίου, η εκκλησιούλα του **Σωτήρος**. Μετά από τόσους βυζαντινούς ναΐσκους και εξωκλήσια στους Μανιάτικους οικισμούς ή σε απόμακρα σημεία των εξοχών θα πίστευε κανείς, ότι θα είχαμε ήδη προσβληθεί από μια δικαιολογημένη ανοσία απέναντι σε κάθε επόμενο εκκλησάκι που θ' αντίκριζαν τα μάτια μας. Θα μπορούσε να ισχύσει αυτό αλλά μόνον θεωρητικά. Στην πράξη συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Καθένας από μας, στη θέα μιας πρωτόφαντης εκκλησιούλας

αισθανόταν την ίδια συγκίνηση από την αίγλη των αιώνων, τον ίδιο θαυμασμό για την αρχιτεκτονική έμπνευση, την κατασκευαστική αρτιότητα των παλιών εκείνων ζωγράφων και τεχνιτών. Έτσι λοιπόν και τώρα: μπροστά στο χιλιόχρονο εκκλησάκι του Σωτήρος, χτισμένο στο **α' μισό του 11^{ου} αιώνα**, αισθανόμαστε κατάπληξη και δέος. Πολύ περισσότερο μάλιστα που όλοι μας, εγκλωβισμένοι στα τερατουργήματα των μεγαλυπόλεων που

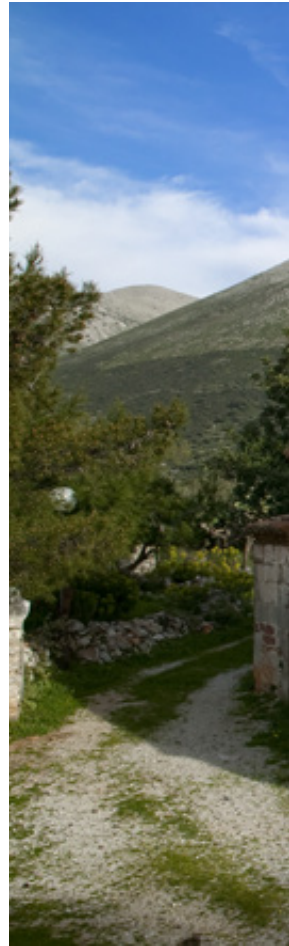
μας κυκλώνουν, κινδυνεύουμε να λησμονήσουμε οριστικά τις έννοιες της αρμονίας, του μέτρου, της καλλιτεχνικότητας, της υπέρτατης μαστοριάς.

Το εκκλησάκι του Σωτήρος είναι απλά συγκλονιστικό. Με βυζαντινή αρχιτεκτονική από τις ωραιότερες και πιο περίπλοκες, που μπορεί να δει κανείς. Άριστα λαξευμένοι πωρόλιθοι, πάμπολλα ενδιάμεσα κεραμιδάκια σε ποικίλους σχηματισμούς, μεγάλες πελεκητές μαρμαρόπε-

Τον 11ο και 12ο αιώνα η Μέσα Μάνη έχει να παρουσιάσει μερικά ωραία δείγματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, χαρακτηρισμένα δίκαια σαν από τα ωραιότερα της Ελλάδας.

Το δίλοβο άνοιγμα του προστώου του ναού του Σωτήρος, που προστέθηκε λίγα χρόνια μετά την ανέγερση του κυρίως ναού. Αξιοπρόσεκτη είναι η επιμελημένη λιθοξοική εργασία, τα πολλά τούβλα και τα κεραμεικά κοσμήματα. Άξια προσοχής είναι επίσης η φυσική πολυχρωμία με την παρεμβολή ζώνης από πορφυρό μάρμαρο του Ταινάρου, σε συνδυασμό με μια δεύτερη ζώνη από πωρόλιθους.

τρες με εγχάρακτες παραστάσεις, εντυπωσιακός τρούλλος στην κορυφή. Σύμφωνα με τον **Νικόλαο Γκιολέ**, Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, «υπάρχουν (στη Μέσα Μάνη) 16 παραδείγματα σταυροειδών εγγεγραμμένων τρουλλιών ναών που ακολουθούν, το επιτηδευμένο μεσοβυζαντινό σύστημα της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας που κυριαρχεί στην Ελλάδα τα μεσοβυζαντινά χρόνια». ⁽⁹⁾

Ένας απ' αυτούς του ναούς είναι κι ο **Σωτήρας της Γαρδενίτσας**. Πολύ ιδιαίτε-

ρος είναι κι ο εξωνάρθηκας με μαρμάρινους κίονες, πελεκητές μαρμαρίνες παραστάδες, συμπαγές μαρμάρινο πρέκι διακοσμημένο με λιθανάγλυφα. Λίγο ψηλότερα δεσπόζει το ενσωματωμένο στην τοιχοποιία πέτρινο, λιτό καμπαναριό. Στο εσωτερικό σώζεται το αυθεντικό παμπάλαιο δάπεδο με εκπληκτικές πελεκητές πλάκες, που δυστυχώς στο μεγαλύτερο τμήμα τους είναι καλυμμένες με καλύμματα από μουσαμά ή άλλα ευτελή υλικά. «Για να προστατέψουμε τις πλάκες από τα λιωμένα κεριά», μας εξηγούν. Δεν αποκλείεται, τε-

Η αιοιγράφιση των εκκλησιών σε λίγες περιπτώσεις έγινε από δόκιμους καλλιτέχνες, που μετακλήθηκαν από μεγάλα κέντρα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα των περισσότερων ναών είναι συνήθως έργο επαρχιακών ή ντόπιων αιοιγράφων.

Η ύπαρξη των τρουλλωτών εκκλησιών είναι σημάδι αρκετής συγκέντρωσης πληθυσμού, ευημερίας αλλά και θρησκευτικής ανάτασης στην περιοχή. Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η εποχή από τον όψιμο 10ο ως τον πρώιμο 12ο αι. υπήρξε από μια άποψη η πιο ευτυχισμένη εποχή της Μάνης στα χρόνια του Βυζαντίου.

λικά, να έχουν δίκιο οι άνθρωποι του χωριού που μας ανοίγουν το εκκλησάκι. Αρκετές αγιογραφίες σώζονται στους τοίχους και ιδιαίτερα σε κάποια σημεία του χριστού Ιερού. Η ζωγραφική είναι λαϊκότερη αλλά με ωραία χρώματα και πολύ ζωντανές παραστάσεις και μορφές.

Από τον λιγιστό φωτισμό και την αύρα του παρελθόντος ξαναβγαίνουμε στο φως. Ψηλά στον Α – ΝΑ ορίζοντα απενίζουμε την αιχμηρή απόληξη του κωνοειδούς βουνού με το εξωκλήσι της **Αγίας Πελαγίας** στην κορυφή του. Από την πρώτη μέρα θαυμάζουμε τη λιτή σιλουέττα και τις απότομες, συμμετρικές πλαγιές

τούτου του βουνού και αναρωτιόμαστε πώς να' ναι η Μέσα Μάνη, το Κάβο Γκρόσσο και το Τηγάνι από ψηλά. Προς το παρόν περιοριζόμαστε να βαδίσουμε μερικές δεκάδες μέτρα νότια του ναού. Εκεί, μέσα σ' έναν περιφραγμένο αύλειο χώρο σώζεται ένα παμπάλαιο αλώνι με μεγάλες όρθιες πλάκες ολόγυρά του. Ολότελα χορταριασμένο το αλώνι, ποιος ξέρει πόσα χρόνια παραμένει ανενεργό. Εκεί στο χορτάρι του, ωστόσο, κινείται αργά ένας ζωντανός οργανισμός. Είν' ένας ήρεμος γαϊδουράκος, που ελάχιστα ενοχλείται από την παρουσία τύσων ανθρώπων.

Ο ΑΓ. ΠΕΤΡΟΣ

Είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός. Ανήκει στα λεγόμενα «μεγαλιθικά μνημεία» της Μάνης. Δεν παρουσιάζει ούτε ένα από τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του 12ου αι. και ασφαλώς θα έμνε απαραίτητος αν δεν είχαν διασωθεί οι σημαντικές τοιχογραφίες του. Γλυπτός διάκοσμος πολύ καλής ποιότητας εντοπίζεται στο τέμπλο.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Με κατεύθυνση Ν – ΝΔ βγαίνουμε έξω απ' το χωριό και, σε λιγότερο από ένα χιλιόμετρο συναντάμε τον υποτυπώδη συνοικισμό **Ράχη** ή **Κωσταριάνικα**. Αφήνουμε το αυτοκίνητο και ξεκινάμε ένα φαρδύ μονοπάτι σε ελαιώνα, ανάμεσα σε φράχτες από συνεχή ξερολιθιά. Πέντε λεπτά αργότερα βρισκόμαστε μπροστά στο καμαροσκέπαστο βυζαντινό εξωκλήσι του **Αγ. Πέτρου**. Μικροσκοπικός ο ναΐσκος με εξωτερικές διαστάσεις που μόλις φτάνουν τα 7 x 4 μέτρα. Απέριτη η τοιχοποιία της εκκλησούλας, μοιάζει τόσο ταπεινή σε σύγκριση με την πλουμιστή του Σωτήρα. Αποτελείται από αργολιθοδομή. Οι μεγάλες ντόπιες μαρμαρόπετρες φέρουν συνδυακό κονίαμα, ενώ η σκεπή είναι καλυμμένη με σχιστόπλακες.

Στο εσωτερικό οι τοίχοι είναι κατάγραφοι. Σύμφωνα με τον Καθηγητή Νικ. Γκιολέ «Στον πρώιμο 13^ο αιώνα ανήκουν οι αντικλασικές, λαϊκότερες και συντηρητικές τοιχογραφίες στον Αγ. Πέτρο της Γαρδενίτσας».

80 περίπου μέτρα ΝΔ του Αγ. Πέτρου σώζεται το εξίσου παλιό αλλά βαρεια ερειπωμένο εξωκλήσι του **Αγ. Παύλου**. Είναι κι αυτό χτισμένο με μεγάλους αργούς λίθους αλλά έχει πάψει από χρόνια να υπάρχει η σκεπή.

Επιστρέφουμε στη Ράχη και ετοιμαζόμα-

στε να βαδίσουμε ως τον επόμενο προορισμό μας, ένα από τα πιο διάσημα μνημεία της Μέσα Μάνης. Είναι ο περίφημος βυζαντινός ναός της **Επισκοπής**. Αρχίζουν συνεχόμενοι ελαιώνες. Μια πινακιδούλα μας δείχνει την κατεύθυνσή μας προς τα Δ – ΒΔ. Το μονοπάτι είναι στην ουσία ο δρομίσκος που διασχίζει τις ιδιοκτησίες των ελαιώνων και περιβάλλεται από περιποιημένες ξερολιθιές. Το έδαφος είναι επίπεδο και ξεκούραστο με κλίσεις σχεδόν μηδενικές. Είναι όμως πετρώδες και σε πολλά σημεία κατοράχαλο. Η Άνοιξη γύρω μας οργιάζει με χιλιάδες αγριολούλουδα.

Ένα σχεδόν τέταρτο μετά την αναχώρησή μας κατευθυνόμαστε δεξιά και, λίγο αργότερα, αριστερά, ενώ στην ευθεία το μονοπάτι συνεχίζει προς Μέζαπο. Δυστυχώς, η σήμανση είναι ανύπαρκτη. Αρχίζουμε να βαδίζουμε πάνω σε παλιό λιθόσπρωτο καλντερίμι. Πέντε λεπτά αργότερα το μονοπάτι γίνεται ασαφές. Στρίβουμε δεξιά και το ξαναβρίσκουμε ανάμεσα στους ξερολιθινούς φράχτες των ελαιώνων. Σε κάποια σημεία είναι η σήμανση απαραίτητη. Ελάχιστα λεπτά μετά συναντάμε δυο διαδοχικά αλώνια στ' αριστερά. Το μονοπάτι τελειώνει, εμφανίζεται η άσφαλτος και ο μικρός συνοικισμός του **Κατάγιοργη**, με τους δυο περιήφανους πύργους των οικογενειών **Αλογάκου** και **Αρναούτη**. Διασχίζουμε το μικρό πλάτωμα ανάμεσα στους πύργους και βρίσκουμε μέσα σε ελαιώνα το κα-

τηφορικό μονοπάτι, που δεξιά οδηγεί στην εκκλησιά της Βλαχέρας, ενώ αριστερά με λιθόστρωτο στην Επισκοπή. Περνάμε δίπλα από το οικογενειακό κοιμητήριο των Αλογάκων και σε δυο λεπτά βρισκόμαστε μπροστά στον ναό της Επισκοπής.

Με βάση τα χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών του ο ναός έχει χρονολογηθεί από τον καθηγητή Δρανδάκη στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Με εξωτερικές διαστάσεις 9 x 6μ. ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς δικιόνιου ναού με νάρθηκα και τρούλλο. Η αρχιτεκτονική του είναι απαρτάμλλησ ωραότητας. Η φρουριακή τοιχοποιία αποτελείται από έναν περίτεχνο συνδυασμό από λαξευτές μαρμαρόπετρες μεγάλων διαστάσεων, γκριζο γρανίτη και πορδίθο αλλά και μερικούς άψογα πελεκημένους κάθετους λίθους σε χρώμα κεραμιδί.

Η εκκλησία της Επισκοπής είναι σήμερα αφιερωμένη στην Θεοτόκο και αποτέλεσε έδρα του πρώτου Επισκόπου Μαΐνης.

Ένα 5λεπτο μετά, με κακοτράχαλο μονοπάτι ανάμεσα σε πυκνά κλαδιά καταλήγουμε στον δρόμο, μπροστά στον συνοικισμό του Φοκαλωτού.

Στο ταβερνάκι του Παναγιώτη μας περιμένει η Άννα.

-Σήμερα σας έχω κάτι διαφορετικό, μας λέει. Όλα από τη φύση της Μάνης.

Γεύσεις πρωτόγνωρες γεμίζουν το τραπέζι: Χόρτα «τσιγαριτά» με σάλτσα και ρύζι, «κρεμμυδοπίταρα» με αγριοκρέμμυδα του αγρού, σαλάτα πορτογάλι με χοντρό αλάτι και λάδι, «σπογγάτο» με σπαράγγια (δηλ. αυγά με τις κορφές από τα άγρια σπαράγγια που μάζεψε ο Παναγιώτης). Και βέβαια δεν λείπει το σύ-

Οι πύργοι των οικογενειών Αλογάκου και Αρναούτη στον συνοικισμό του Κατάγιωργη, μερικές εκατοντάδες μέτρα πάνω από τον περίφημο ναό της Επισκοπής.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Ο ναός της Παναγίας (αρχικώς του Αγ. Γεωργίου), γνωστός ως «Επισκοπή», δεν είναι ονομαστός μόνον για την αρχιτεκτονική του μορφή αλλά και για τα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τις τοιχογραφίες. Ιστορικά στοιχεία για την Επισκοπή μόνον εμμέσως είναι γνωστά. Η διατήρηση του ναού είναι σχετικά καλή, χάρη στις εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες που έγιναν στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60. Το μορφολογικό μέρος έχει μια πληρότητα που ξενίζει, δεδομένου ότι πρόκειται για έναν τόσο μικρό ναό.

Στην τοικοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί αρχαία «spolia» αλλά και πώρινα λαξευτά μέλη και λιθόπλινθοι από μάρμαρο Ταινάρου. Την εντύπωση της πληρότητας δίνουν κυρίως τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά, που ευτυχώς, σώζονται όλα «in situ». Αρχαία μέλη ξαναχρησιμοποιήθηκαν στους δυο κίονες, που φέρουν τον τρούλλο μέσω τόξων από λαξευτούς πώρινους θολίτες. Η πλήρης σχηματοποίηση των λεοντοκεφαλών του τρούλλου τις τοποθετεί στο τέλος μιας εξελικτικής σειράς όμοιων μελών. ⁽¹⁰⁾]

γκλινο, οι ελίτσες της Μάνης και μια εκπληκτική σαλάτα από αγριόχορτα, «χιουρινιές» και «βαρβαριώνους».

Το βράδυ αλλάζει το μενού. Συγκεντρωνόμαστε όλοι στο **Καραβοστάσι** του κόλπου του **Οίτυλου**, στο παραθαλάσσιο μικρό εστιατόριο του εκπληκτικού ξενώνα «**ΕΛΙΞΗΡΙΟΝ**». Εδώ αφηγόμαστε στην γαριδομακαρονάδα και στις υπόλοιπες γευστικές δημιουργίες της **Μαρίας** και του **Δημήτρη Σωτηράκου**.

Αργά τη νύχτα κάποιοι από μας αποτολμούν τη διαδρομή ως τον **Γερολιμένα**, για ένα ποτό στην απαράμιλλη ρομαντική ατμόσφαιρα του διάσημου ξενοδοχείου «**ΚΥΡΙΜΑΙ**».

-Και λίγη κοσμικότητα δεν βλέπτει, λέει με θυμοσοφική διάθεση ο Κώστας. Η Μέσα Μάνη δεν είναι μόνον εκκλησίες και μονοπάτια.

ΠΕΖΟΠΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

11:25' αναχώρηση από Ράχη. **11:40'** κατευθυνόμαστε δεξιά. **11:47'** στρίβουμε αριστερά (στην ευθεία το μονοπάτι οδηγεί προς Μέζαπο). **11:52'** Το μονοπάτι γίνεται ασαφές. Στρίβουμε δεξιά και το ξαναβρίσκουμε. **11:55'** Δύο διαδοχικά αλώνια στ' αριστερά. **11:57'** Συνοικισμός Κατάγιωργη ή Καλόσπιτων. **12:00'** Ναός της Επισκοπής.

Ανηφορίζοντας στο ύψωμα της Αγίας Πελαγίας. Τόπος άγονος, κακοτράχαλος, κατάσπαρτος από πέτρα. Το μονοπάτι ωστόσο, χαραγμένο με ήπιες κλίσεις, δεν είναι κουραστικό.

ΑΓΙΑ ΠΕΛΑΓΙΑ Η ΜΑΝΗ ΑΠΟ ΨΗΛΑ

Το ελαφρύ κλίμα του τόπου μας βοήθησε να ξυπνήσουμε απρόσμενα νωρίς. Δεν ήταν και το ευκολότερο πράγμα μετά τις δραστηριότητες της νύχτας. Που, θα φρόντιζε να τις αποφύγει κάθε σώφρων πεζοπόρος, εν όψει μάλιστα της ανάβασης στην Αγία Πελαγία.

Διασχίζουμε τον εκπληκτικό οικισμό της **Κοΐτας** με τα επιβλητικά πυργόσπιτα και στη συνέχεια ανηφορίζουμε προς τον μικρό, γραφικότατο οικισμό των **Καλονιών**. Ατενίζουμε με δέος τον απότομο τριγωνικό όγκο της Αγίας Πελαγίας πάνω απ' τα κεφάλια μας. Είναι όμως πολύ αργά για οποιοδήποτε πισωγύρισμα.

Τσιμεντόδρομος μετά τους Καλονιούς και στη συνέχεια 200 μέτρα χωματόδρομος. Σταματάμε το αυτοκίνητο μπροστά στο σημείο εκκίνησης με την χαρακτηριστική πινακίδα, 5

χλμ. μακριά απ' το Σταυρί. Στις **08:30'** ακριβώς αρχίζουμε την ανάβαση από υψόμετρο **330** μέτρων. Είναι πολύ σοφά χαραγμένο το μονοπάτι. Ξεκινώντας αρχικά με κατεύθυνση ΒΔ, συνεχίζει με πορεία ελικοειδή, που εξασφαλίζει ήπιες κλίσεις στις απότομες πλαγιές. Χάνουμε βέβαια σε απόσταση αλλά βαδίζουμε ξεκούραστα και ευχάριστα. Το έδαφος είναι κατάσπαρτο από ασβεστολιθικές πέτρες, όχι πάντα ιδιαίτερα ομαλές. Στις άγονες πλαγιές το χώμα είναι λιγοστό και η υψηλή βλάστηση είναι ανύπαρκτη. Φύονται θάμνοι ανθεκτικοί στην ξηρασία όπως αγκάθια, θυμάρι, μερικές κοντούλες αγριλιές και φλόμοι, ποικίλα χόρτα που θα ενθουσίαζαν τον Παναγιώτη και πολλά αγριολούλουδα.

Στις **09:20'** περνάμε δίπλα από μεγάλο αγροτικό κτίσμα κατασκευασμένο με έξοχη ξερολιθιά. Ακολουθεί μια τελευταία τραβέρσα ως την κορυφή, με έδαφος στρωμένο ολότελα με πέτρα. Στις **09:27'**, **57** ακριβώς λεπτά μετά την αναχώρησή μας, ο Κυριάκος χτυπάει το καμπα-

νάκι της Αγ. Πελαγίας. Ο ήχος της καμπανούλας παρεμβάλλεται γλυκύτατα μέσα στο συνεχές βουητό του ανέμου. Που σαρώνει τον αέριο χώρο του ναΐσκου από παντού και κάνει τα μάτια να δακρύζουν.

Μπαίνουμε για λίγο στο εκκλησάκι. Λιτότατο και ασβεστοχρισμένο, με τους τοίχους καλυμμένους από άπυρρολες εικονίτσες – αφιερώματα των πιστών. Βαρειά, μολυβένια σύννεφα μετακινούνται στον ουρανό. Ανάμεσα στα ανοιγμάτα τους παρεμβάλλεται το υπερθέαμα της Μάνης, μια κάτοψη εκπληκτική, με τον καταπράσινο κάμπο και όλα τα γνωστά και άγνωστα χωριά, το Κάβο Γκρόσσο και το Τηγάνι, το

πέλαγος ως την άκρη του οριζόντα. Στα Β – ΒΑ ορθώνεται ο μεγαλόπρεπος Ταΰγετος με την χιονοσκεπαστη πυραμίδα.

Κάποια σύννεφα παραμένουν γύρω μας για αρκετά λεπτά. Χάνουμε τότε κάθε επαφή με το περιβάλλον, βυθιζόμαστε σε μια μάζα υγρή και σκοτεινή. Δεν λείπουν και οι σταγόνες της βροχής. Στο υψόμετρο των **733** μέτρων της κορυφής ο καιρός διαφέρει από τον κάμπο. Αυτός ο άστατος και επίφοβος καιρός μας αποτρέπει να συνεχίσουμε την ανάβασή μας ως την διπλανή κορυφή. Μια κορυφή αγριωπή και πετρώδη, που υψώνεται ανατολικά της Αγίας Πελαγίας σε υψόμετρο **827** μ. Ίσως σε μια επόμενη φορά.

Βαρείά, μολυβένια σύννεφα μετακινούνται στον ουρανό. Ανάμεσα στα ανοίγματά τους παρεμβάλλεται το υπερθέαμα της Μάνης, μια κάτοψη εκπληκτική, με τον καταπράσινο κάμπο και όλα τα γνωστά και άγνωστα χωριά, το Κάβο Γκρόσσο και το Τηγάνι, το πέλαγος ως την άκρη του ορίζοντα. Στα Β – ΒΑ ορθώνεται ο μεγαλόπρεπος Ταΰγετος με την χιονοσκέπαστη πυραμίδα.]

Στους πρόποδες της Αγίας Πελαγίας είναι χτισμένοι οι παραδοσιακοί οικισμοί των Καλονιών και της Κοΐτας.

ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ

Φοκαλωτό, Μέξαπος, Νόμια, Κίττα και Τροχάλακας, Ψίο, Γάτης και Οχιά, Κηπούλα και Σταυρί. Είναι μερικά

από τα χωριά της Μέσα Μάνης, που τόσες μέρες περιδιαβαίνουμε ανάμεσά τους, ξανά και ξανά. Λίγοι οι άνθρωποι κι ακόμη λιγότερα τα παιδιά. Μόνον τα καλοκαίρια ο τόπος ζωντανεύει. Ακούμε τα βήματά μας ν' αντηχούνε στα στενορρύμια, χωμάτινα ή λιθόστρωτα κάτω από τους ορθογώνιους όγκους των Μανιάτικων σπιτιών, που μόνη τους πολυτέλεια έχουν την ισχυρότατη, φρουριακή τους κατασκευή. Τόσο απαραίτητη στους αιώνες που προηγήθηκαν για την προστασία της οικογένειας από αντιπάλους και εχθρούς.

Όπως αναφέρει ο **Μπάμπης Παυλόπουλος** στο βιβλίο του ⁽¹⁾, αναφερόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία η ασφάλεια κάθε άλλο παρά δεδομένη ήταν. Δεν ήταν μόνον οι κατακτητές, Φράγκοι, Ενετοί και Τούρκοι, αλλά και κάθε είδους επιδρομείς, ληστές, πειρατές και πλια-

τοικολόγοι, που αποτελούσαν για τους κατοίκους μόνιμη απειλή. Έτσι λοιπόν η πρώτη προτεραιότητα κατά την ανέγερση ενός σπιτιού, ήταν η εξασφάλιση της αποτελεσματικής άμυνας και οχύρωσης.

Συχνά βλέπουμε, μέσα ή κοντά σε οικισμούς, κατοικίες μεγαλύτερων διαστάσεων, τόσο στην κάτοψη όσο και στο ύψος, με πολύ μεγαλύτερη φροντίδα στην αμυντική και οχυρωματική διάθεση. Είναι οι πύργοι ή πυργόσπιτα και ανήκουν σε διάφορους οπλαρχηγούς και αξιωματούχους που αισθάνονται μεγαλύτερη ανάγκη να προστατευτούν ή και να ξεχωρίσουν από τη στιγμή μάλιστα που διαθέτουν και τον ανάλογο πλούτο. Μερικά από τα στοιχεία που προσδίδουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στα πυργόσπιτα είναι κατ' αρχήν το μεγάλο τους ύψος που κάποτε φτάνει και τους έξι ορόφους. Άλλα ιδιαίτερα στοιχεία είναι οι πέτρινες «καταχύστρες» για εκτόξευση καυτού νερού ή λαδιού στον επίδοξο εισβολέα, τα γωνιακά πολεμικά κλουβιά στα ανώτερα επίπεδα, οι πάμπολλες πολεμίστρες σε όλα τα ύψη της τοιχοποιίας.

Μικρός, γραφικότερος οικισμός τα Παγκιά, με χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τα πάμπολλα πυργόσπιτα.

Είναι μια πρωτόγνωρη εμπειρία να περιπλανιόμαστε ανάμεσα στα πυργόσπιτα να συγκρίνουμε τα μεγέθη και τον όγκο τους, τη σιβαρότητα της κατασκευής τους.

Αυτή η επιδεικτικότητα, ο ανταγωνισμός για την καθ' ύψος επικράτηση δεν μας εντυπωσιάζει ούτε μας εκπλήσσει. Οι χαρακτήρες των ανθρώπων παραμένουν ίδιοι, άλλοτε και τώρα. Οι εποχές και τα μέσα έκφρασης μόνον αλλάζουν. Η τάση για προβολή και επίδειξη ήταν και θα παραμένει διαχρονική.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αρχίζουμε σιγά – σιγά να ετοιμάζουμε τις αποσκευές μας. Μίξερη ώρα και άχαρη δουλειά. Και το ταξίδι της επιστροφής είναι μακρύ.

-Προλάβετε να πάτε στο εξωκκλήσι του Αη – λία; ρωτάει ο Μιχάλης Τσιτσόρης, ο οικοδεσπότης μας στο Σταυρί.

-Κι άλλο εξωκκλήσι; Έχει κάτι ιδιαίτερο;

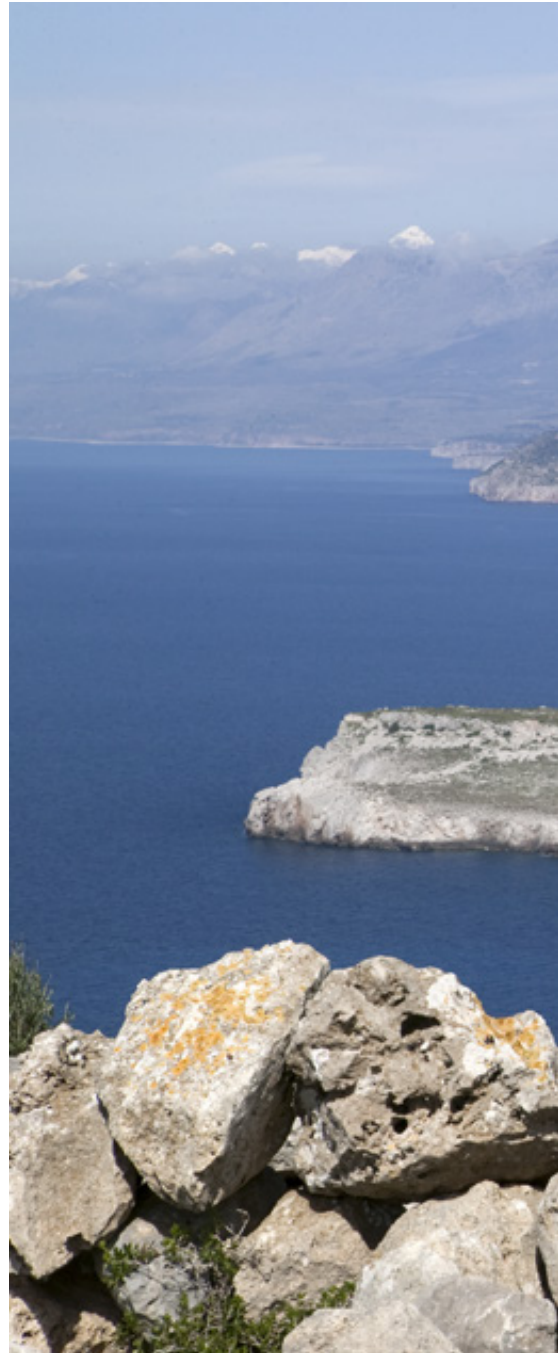
-Τίποτα απολύτως. Ένα ερείπιο είναι. Η θέα όμως προς το Τηγάι είναι μοναδική.

Παρατάμε κατάχαμα τις αποσκευές και ξεκινάμε. Στην ΒΑ έξοδο του χωριού συναντάμε το εκκλησάκι του **Αγ. Χαράλαμπου** και στρίβουμε αριστερά στην πινακίδα για **Χαρομπό**. Με αγροτικό δρόμο φτάνουμε σε μικρό πλάτωμα, στην θέση **Κόνιτσα**, 900 μέτρα μακριά από τον ξενώνα. Γύρω μας ελαιώνες. Με κατεύθυνση ΒΔ βρίσκει ο Μιχάλης ένα υποτυπώδες, δύσβατο μονοπάτι. Σε 4 λεπτά φτάνουμε στα **Πυργάκια**, έναν αγκαθότοπο φοβερό. Λίγο αργότερα αποκαλύπτεται δεξιά μας μια θαυμάσια εικόνα της Αγίας Κυριακής. Η μάχη με τ' αγκάθια και τις κρυμμένες πέτρες συνεχίζεται ανελέητη. Κάποτε όμως το μαρτύριο τελειώνει. Έχει κρατήσει ακριβώς 15 λεπτά. Ο τόπος όμως μας ανταμείβει πλουσιοπάροχα. Μας φανερώνει ένα παμπάλαιο, ερειπωμένο εξωκκλήσι, χτισμένο με βαρειά αργολιθοδομή στο χείλος του γκρεμού. Και χαμηλά αποκαλύπτεται η χερσόνησος του Τηγανιού, με μια εικόνα πρωτόγνωρης θεαματικότητας.

Θα θέλαμε να καθίσουμε λίγο στο έδαφος, να χαρούμε τούτη την απροσδόκητη ωραιότητα της Μάνης. Μα ο τόπος είναι γεμάτος με κοφτερές πέτρες και αγκάθια.

-Να γράψεις, πως μόνο με ντόπιο μπορεί ένας ξένος να βρει το εκκλησάκι του Αηλιά, μου λέει ο Μιχάλης.

-Και μόνο αν φοράει ειδικά άρβυλα και χοντρά, μακριά παντελόνια, συμπληρώνω εγώ.

[Ως τελευταίο ενθύμιο από τις εξοχές της Μέσα Μάνης, ο Μιχάλης Τσιτσιρής προσφέρει στην Έλσα ένα μπουκέτο από χόρτο «μελικιόνι».]

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον Αντιδήμαρχο του Δήμου Οτύλου **Παναγιώτη Κοκοροράκη** και την γυναίκα του **Άννα** για όλα όσα έκαναν για μας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1). Ο τίτλος του ποιήματος είναι: «Η ιστορία της Μάνης όλης, τα ήθη της, τα χωριά και τα προϊόντα της». (Από το βιβλίο «ΜΑΝΗ», του Πάτρη Λη Φέρομο).

(2). «Μάνη», οπ. π.

(3). Η ονομασία «Μέσα Μάνη» προσδιορίζει γεωγραφικά την περιοχή της μεσαίας χερσονήσου της Πελοποννήσου, που εκτείνεται από τα νότια της **Αρεόπολης** ως το ακρωτήριο **Ταίναρο**. (Γκιολές Ν., «Βυζαντινές εκκλησίες στη Μέσα Μάνη»).

(4). «**Αποσκιερή**» ή «**Αποσκιαδερή Μάνη**» είναι το δυτικό τμήμα της μεσαίας χερσονήσου της Πελοποννήσου που βρέχεται από τον Μεσσηνιακό κόλπο, σε αντίθεση με την «**Προσηλιακή Μάνη**», που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της χερσονήσου και βρέχεται από τα νερά του Λακωνικού κόλπου (Γκιολές Ν., οπ. π.).

(5). Κατσαφάδος «**ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΜΑΪΝΗΣ**», Αθήνα 1992.

(6). «**Τα Κάστρα της Μαΐνης**», οπ. π.

(7). «**Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης**», Αθήνα 1964.

(8). «**Μάνη, ΜΕΖΑΠΟΣ, η ομηρική ΜΕΣΣΗ**», Αθήνα

1994.

(9). Γκιολές Ν. «**Βυζαντινές εκκλησίες στη Μέσα Μάνη**».

(10). Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, «**Η ΕΛΛΑΔΙΚΉ ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 12ο αι.**»

(11). Μπάμπης Παυλόπουλος «**Πύργοι και οχυρές κατοικίες στην Πελοπόννησο, 15ου - 19ου αιώνας**»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

♦ Παν. Σταμ. Κατσαφάδος, «**ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΜΑΪΝΗΣ**», Αθήνα 1992.

♦ (του ίδιου) «**ΜΑΝΗ ΜΕΖΑΠΟΣ, Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΜΕΣΣΗ**», Αθήνα 1994.

♦ Αναργ. Κουτσιλιέρης, «**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ**», εκδ. Δ.Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ, Αθήνα 1996.

♦ Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, «**Η ΕΛΛΑΔΙΚΉ ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 12ο αι.**», ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΑΘΗΝΑ 2002.

♦ Μπάμπης Παυλόπουλος, «**ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΟΧΥΡΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, 15ου - 19ου αιώνα**, «εκδ. Φιλοποίηση», «**Αδούλωτη Μάνη**».

♦ Πάτρη Λη Φέρομο, «**ΜΑΝΗ**», εκδ. ΚΕΔΡΟΣ, 10η ΕΚΔΟΣΗ, Μάρτιος 2001.

♦ Νικ. Γκιολές, «**ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗ**», Α΄ ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ 1997 «**Η ΜΑΝΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ**» εκδ. ΔΗΜΟΣ ΑΡΕΟΠΟΛΗΣ.

♦ Γ. Βενιζελάς, «**ΜΑΝΗ, ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ**», εκδ. ΑΔΟΥΛΩΤΗ ΜΑΝΗ, Αρεόπολη 2005.

Υπόμνημα:

- (1) ΠΑΝΑΓΙΑ ΑΓΗΤΡΙΑ
- (2) ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΤΗΓΑΝΙ
- (3) ΕΠΙΣΚΟΠΗ
- (4) ΚΑΒΟ ΓΚΡΟΣΣΟ
- (5) ΑΓ. ΠΕΛΑΓΙΑ

ΔΙΑΜΟΝΗ

ΚΥΡΙΜΑΙ : Γερολιμένας
Τηλ. 27330 54288, 59300

ΕΛΙΞΗΡΙΟΝ: Καραβοστάσι
Τηλ. 27330 59275,
6932 233310, 6932 233311

ΠΥΡΓΟΣ ΤΣΙΤΣΙΡΗ :
Σταυρί
Τηλ. 27330 56298, 210
6858960-1

ΧΡΗΣΙΜΟΙ ΧΑΡΤΕΣ

- 1) ΜΑΝΗ, 1 : 50.000, εκδ. Ανάβαση 2003.
- 2) ΜΑΝΗ, 1 : 25.000, εκδ. Road (ένθετος στο βιβλίο του Α. Καλογήρου για τα μονοπάτια της Μέσα Μάνης).

Από το χάρτη ΜΑΝΗ κλίμακα 1:50.000 των εκδόσεων Ανάβαση